

UDK: 329.15(497.5)"193/1945"
 329.17(497.5)"193/1945"
 94(497.5)"193/1945"
 Izvorni znanstveni članak
 Primljeno: 21. 2. 2011.
 Prihvaćeno: 28. 2. 2011.

Komunizam u percepciji hrvatske nacionalističke inteligencije 1938.–1945. godine

NADA KISIĆ KOLANOVIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Kritičko promišljanje hrvatske kulturne baštine XX. stoljeća jedva da je moguće bez analize kulturnih i političkih obrazaca koje slijedi nacionalistička elita u povijesnome ambijentu kasnih 1930-ih, kada se naslućuje početak rata, pa do njegova završetka 1945., kada ta elita doživljava potpuni poraz. U radu se ispituje odnos nacionalističke inteligencije prema ideologiji komunizma/boljševizma i SSSR-u, kao i socijalna vizija nacionalista. Intelktualna i kulturna produkcija usmjerena na kritiku te ideologije pokušava se iščitati i kao neka vrsta deklariranja stavova o sebi i vlastitom poimanja nacije i kulturnoga identiteta.

Ključne riječi: hrvatski nacionalizam, Ustaški pokret, nacizam, fašizam, komunizam.

Istraživanje kulturnih aspiracija hrvatske nacionalističke elite od kasnih 1930-ih do 1945. izazov je s više stajališta, među kojima bismo izdvojili dva. Povijesno gledano ovoj je istraživačkoj problematici nužno pristupiti kao procesu političkoga oblikovanja hrvatske državnosti u okviru NDH i Ustaškoga pokreta. Historiografska analiza ustaškoga nacionalizma 1941.–1945. uglavnom se vrtjela oko osi fašizam–antifašizam, pa su relativno najbrojnije studije u kojima se on prepoznaje kao etničko-rasni, sa svojim negativnim političkim i moralnim implikacijama.¹

Proces uvlačenja kulture kao osobite snage u sferu nacionalne emancipacije vezan je uz istraživanje bogatoga i složenog povijesnog gradiva, pa klasifikacija nacionalizma prema binarnom modelu (građansko-politički i etno-jezič-

¹ Od ranijih doprinosa historiografije vidi standardno djelo Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977. Za razmjerno brojnu noviju literaturu o NDH vidi Mario JAREB, "Problematika Nezavisne Države Hrvatske u novijoj literaturi od 1990. do 1995.," *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 1-2 (28), Zagreb 1996., 199.-217. Općenito uzevši, novije studije nisu do kraja sustavno apsolvirale ustaško poimanje rase i nacije. Dobar uvid u tu problematiku daje Nevenko BARTULIN, "Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.," *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39, Zagreb 2007., 209.-241. U tom smislu nije čudno da se tijekom 1990-ih pojavio prijedpor oko pitanja do koje mjere holokaust nudi objektivniji pogled na povijest NDH. O tome vidi Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, "Povijest kao predmet istraživanja," ČSP, 3 (34), Zagreb 2002., 679.-712.

ni) nosi određena ograničenja.² O tim ograničenjima vode računa i suvremeni analitičari teorije nacije i nacionalizma.³

Ipak, bio bi previd ne upozoriti da je u književnoj historiografiji napravljen važan metodološki pomak u istraživanju kulturnoga korpusa NDH. Taj pomak artikulirao je Stanko Lasić istražujući polarizaciju endehaške književne kritike oko Miroslava Krležę. Lasić tretira kulturu kao autonoman fenomen u kontekstu univerzalne intelektualne slobode, što mu omogućava da uvidi njezinu konkretnu povijesnu prirodu, ali i ukorijenjenost u dublje društvene konstante. On koristi pojam "ustaška ideokracija", pod čime podrazumijeva pokušaj ustaške skupine da se identificira s cjelinom intelektualnoga korpusa. S druge strane on pomno prelistava stotinjak naslova žanrovski različitih literarnih publikacija NDH i dolazi do više nego eksplicitnog zaključka o stanovitim nišama slobode za kulturne stvaraoce, koje su nastale kao rezultat kompromisa tj. nemogućnosti ustaške ideokracije da zaposjedne cjelokupni intelektualni korpus.⁴ Lasićev pristup mogao bi imati pozitivne implikacije kako za strukturalno razumijevanje kulture NDH tako i za razumijevanje njezine simboličke funkcije.

Budućim istraživanjima te problematike ide u prilog i uvlačenje domaće historiografije u međunarodnu razmjenu znanja i prakticiranje metodologije

² Složenost i povijesno bogatstvo kulture teško je obuhvatiti primjerice binarnim modelom "rušilačke" i "stvaralačke" kulture koju u svojoj nedavno objavljenoj knjizi nudi sociolog Vjeran KATUNARIĆ, *Lica kulture*, Zagreb 2007., 7., 323.-344., premda se možemo složiti s njegovim općim zaključkom da je kultura koja proizvodi nacionalizam, ksenofobiju i rasizam u funkciji rušilačkog, dok je kultura koja prakticira multikulturni dijalog u funkciji stvaralačkog.

³ Usp. Anthony D. SMITH, *Nacionalizam i modernizam*, Zagreb 2003., 129. Iz Smithove perspektive binarni model nije najpogodniji za kompleksnije prikaze povijesnoga razvoja nacija u Europi: "Razlika između etničko-jezične i građansko-političke vrste nacionalizma u literaturi je široko prihvaćena; no ona je analitička i normativna. Ne opisuje pojedine nacionalizme i ne može se upotrijebiti za praćenje putanje nacionalizma općenito. Jer kad se bolje pogleda, vidi se da su čak i najgrađanskiji i najpolitičkiji nacionalizmi također etnički i jezični (...) Katkad ti građanski i etnički elementi idu skupa, kako se dogodilo u Čehoslovačkoj, Škotskoj i Švicarskoj, drugi put se sukobljuju, kao u aferi Dreifus u Francuskoj ili u Indiji i Izraelu danas."

⁴ Stanko LASIĆ, *Miroslav Krleža i NDH (10. 4. 1941.-8. 5. 1945.). Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži*, Zagreb 1989. Pokušaj nacionalista da se identificiraju s cjelinom intelektualnoga korpusa Lasić ne smatra iznimnim u povijesnome smislu, pa isti ključ upotrebljava i za razumijevanje "staljinističke ideokracije". Lasić među njima pronalazi podudarnost, ali ne i znak jednakosti. Upravo u kontekstu jugoslavenskoga ratnog sukoba kao sukoba fašizma i staljinizma Lasić ukazuje da je odnos kulture prema totalitarizmu moguće tipizirati na radikalnu negaciju, striktnu neutralnost, autonomiju kulture, kompromisnu angažiranost i radikalnu afirmaciju (*Isto*, 113.-135., 12. i 24.). Polazeći od pretpostavke da "ustaški ideokrati nisu bili sposobni da osnuju čvrst, trajan, visoko obrazovan, intelektualno snažan ideološki štab", Lasić kulturi NDH priznaje i ponešto autonomije. On smatra da je nedostatak te čvrste jezgre bio "sreća za model autonomije kulture pa je tako nastao paradoks da je model autonomije kulture (s dosta širokim prostorom slobode) postojao u totalitarnoj nacionalističkoj državi, a nije postojao u oslobodilačkom pokretu u kojemu su tobože bile udružene razne političke snage". Tako je "ustaška ideokracija" najlakšom linijom "osvojila kulturne ustanove i stvorila privid da vlada kulturom", a činjenica da se nije odlikovala unutrašnjim jedinstvom išla je u prilog "modelu autonomije kulture" (*Isto*, 77.-78.). Osobito je koristan Lasićev popis stotinjak dnevnika, tjednika, polumjesečnika, mjesečnika, zbornika, antologija, almanaha, brošura i knjiga (*Isto*, 113.-135.).

koja kulturu povezuje sa širokim krugom artefakata i djelovanja.⁵ Na tragu te metodologije, kulturni korpus Hrvatske između kasnih 1930-ih i 1945. još uvijek je istraživački nezaposjednuto područje.

Ovdje ponuđena povijesna provjera i interpretacija toga kulturnog korpusa uključuje dvije pretpostavke. Prva podrazumijeva ratno vrtloženje 1941.–1945. u kojemu se pojavljuju dva konkurentna uporišta obnove hrvatske države: nacionalističko u obliku NDH i komunističko u obliku federalne Hrvatske u okvirima nove Jugoslavije.

Druga pretpostavka podrazumijeva da je sukob nacionalista i komunista imao kulturološke implikacije, zbog čega su konkretni povijesni događaji dobivali i svoju metaforičku funkciju. Antikomunizam nacionalističkih intelektualaca stoga se može promatrati i kao diskurzivna tvorevina, osobito kada je riječ o javnom diskursu o hrvatskome identitetu. Nacionalistička definicija identiteta 1941.–1945. polazi od stereotipa da se Hrvatska uvijek brani od Istoka, što seže do osmanskoga razdoblja. Nacionalističke tenzije prema komunizmu preoblikuju tog “istočnjaka” u komunistički Sovjetski Savez kao novo imperijalno ishodište koje će presjeći organsku vezu Hrvatske s civilizacijskim i kulturnim vrijednostima Zapada. U nesigurnosti ratne zbilje nacionalisti koriste stereotip viktimizirane nacije. Defenzivna crta identiteta 1941.–1945. može se iščitati u brojnim kulturalnim refleksijama o permanentnoj prisili na uzmak, o uzaludnom povijesnom žrtvovanju za zapadnoeuropske vrijednosti itd.⁶ Takav način prepoznavanja vlastitoga identiteta imao je svrhu da Hrvatsku s ruba ugura u središte interesa zapadnih demokratskih sila i zainteresira ih za opstanak “hrvatske države” kao graničnog europskog prostora prema sovjetskom komunističkom bloku. Čitav ovaj kontekst kulturne identifikacije postaje problematičan u trenutku kada vladajuća grupa desnih nacionalista svoj antikomunizam postavlja naspram fašizmu i nacionalsocijalizmu i prepoznaje ih kao sebi srodnu ideologiju. Možda bi se moglo dodati da antikomunizam postaje

⁵ Za uvid u novu kulturalnu historiju koja se u globalnom kontekstu pojavila sedamdesetih godina XX. st. vidi Lynn HUNT, “Historija, kultura i tekst”, *Nova kulturna historija*, Zagreb 2001., 25.-81. Usp. također Peter BURKE, *Što je kulturalna povijest?*, Zagreb 2006. Prema Burkeu fundamentalna kategorija kulturalne povijesti jest analiza, razumijevanje i interpretacija “simboličkog” (*Isto*, 13.). Burkea posebno zanima fenomen povezanosti “politike” i “kulture” i s pravom se pita nisu li rijetki “kulturalni povjesničari” koji spremno prihvaćaju implikacije povezanosti kulture i politike te “povjesničari politike” koji spremno prihvaćaju implikacije povezanosti politike i kulture. Na tragu te dvojbe on predlaže koncept objedinjavajuće “kulturalne povijesti politike” koji bi, po njegovu mišljenju, otvorio nova polja istraživanja i interpretacijske mogućnosti, od povezanosti politike i medija do historijske antropologije parlamenata ili modernih diplomatskih zborova i njihovih rituala (*Isto*, 113.-114.).

⁶ Ta apstraktna “viktimizacija” posebno je raširena među književnicima, a vjerojatno je ništa bolje ne ilustrira od knjižice Antun BONEFAČIĆ, *Entre Jupiter et Mars. La Croatie et l’Europe*, Naklada – Europa, Zagreb 1944. Također vidi članak ISTI, “Između Jupitera i Marsa. Hrvati su krvavo platili povezanost s Europom, ali su s legendarnom vjernošću izvršili svoju graničarsku dužnost”, *Spremnost*, 9. siječnja 1944. Metaforika komunizma u akademskim krugovima ide dotle da se on vidi samo kao još jedna manifestacija “Najezde s istoka”. Taj termin koristi primjerice Stjepan HORVAT (znanstvenik s Geodetskoga fakulteta i rektor Hrvatskoga sveučilišta 1944.–1945.), *Pisma hrvatskim intelektualcima*, Zagreb 1944., naklada pisca, 53.-57.

točkom od koje započinje nacionalistička priča isključivanja iz demokratskoga građanskog društva i uključivanja u autoritativni sustav fašizma.

Analiza je sistematizirana oko spisa četvorice autora, od kojih su trojica istodobno bili i državni dužnosnici, a jedan je relativno autonoman.⁷

Ovdje nas poglavito zanimaju tekstualni aspekti anuliranja političkih i ideoloških tenzija između nacionalizma i komunizma. Ante Pavelić nenadmašan je u žigosanju komunizma kako bi potkrijepio uvjerenje da fašizam, za razliku od boljševizma, nosi jak emancipatorski naboj za nacionalnu državu kao normu europskoga društvenog razvitka. Milivoj Magdić vrlo uspješno spaja političku retoriku i kulturnu geografiju i stvara negativnu stereotipnu sliku komunizma, slavenstva i jugoslavenstva. Najzad, Aleksandar Seitz, kreator socijalnoga ustroja NDH, skovao je izraz "hrvatski socijalizam" za koji je nadahnuće potražio u fašističkom korporativizmu kao instrumentu socijalne kontrole društva.

Godine 1943. do hrvatske je publike neočekivano doprla i kritička analiza boljševizma i SSSR-a iz pera Ante Cilige koji je pripadao jugoslavenskoj ljevici, ali mu je pružena mogućnost da surađuje u ustaškom kulturno-političkom tjedniku *Spremnost*. Premda je Ciliga iznio kritiku komunizma, njegovi su tekstovi krivo srastali s ustaškim etnocentrizmom. No u povijesnome i kulturnome kontekstu 1943. Ciliga je važan jer je među prvima pokušavao razbiti crno-bijeli ustaško/partizanski mit o SSSR-u.

⁷ Zbog ograničenog prostora u analizi nije moguće obuhvatiti sve aspekte nacionalističke kritike boljševizma. Većoj sadržajnosti rada nesumnjivo bi pridonijelo razmatranje knjige Dominik BARAČ, *Socijalna filozofija boljševizma*, Dominikanska naklada Istina, Zagreb 1944. Barač (1912.–1945.) bio je sociolog i svećenik-dominikanac. Godine 1934. studirao je sociologiju u Walberbergu kod Kölna, a doktorirao je u Rimu u lipnju 1942. na Sveučilištu sv. Tome Akvinskoga "Angelicum". Baračeva analiza socijalno-filozofskih aspekata boljševizma u knjizi podudara se s tradicijom tomističke socijalne filozofije. On tvrdi da boljševizam kao pokret nema ni povijesnog ni društvenog uporišta zbog pogrešnog poimanja ljudske naravi i tumačenja čovjeka kao pukog društveno-gospodarskog bića. Odbacujući pojam "novog boljševičkog čovjeka", on kaže da se tu više niti ne radi o čovjeku jer je "njegova narav i njegovo metafizičko-etičko značenje uništeno". "Nije društvenost bivstveno (metafizički) temelj pojedinačnosti, nego je pojedinačnost temelj društvenosti", tvrdi Barač, stoga boljševička teorija i praksa "vodi do uništenja svega individualnog". Ulazeći u problem konceptualizacije boljševičke teorije društva, Barač zaključuje da je ona pogrešna jer je "materijalistički-ekonomska" i "absolutisitčki-totalitarna". Nadalje upozorava da je "diktatura proletariata" zapravo "diktaturom boljševičke stranke nad proleterskom državom", ali i "diktaturom jednog čovjeka nad strankom", jer je boljševička partija "izvršni organ" volje i odredaba generalnog tajnika partije (*Isto*, 119., 175.). Barač dobro poznaje teoriju društva pa se njegova analiza ne pretvara u propagandu kao kod čitavog niza autora toga vremena. On nije zanižavao zasluge boljševizma za "promicanje društvenog rada, osudu izkorišćavanja čovjeka po čovjeku", "zalaganje za društvenu jednakost i jedinstvo" itd. (*Isto*, 182.). Barač je zbog svoje knjige postao nevinom žrtvom komunističkoga režima. U ožujku 1945. izveden je pred prijeki sud zbog navodne potpore "skraparima" i strijeljan je u studenome iste godine. U novije vrijeme Baračem se bavio Ivan ARMANDA, "O. Dominik Barač – dominikanski mučenik za istinu", *Glas Koncila*, br. 50, 12. prosinca 2010., br. 51, 19. prosinca 2010. Na nepremostivu jazu između nacionalizma i komunizma inzistira niz drugih pisaca: Fran NIKOLIĆ (Mirko KUS-NIKOLAJEV), *Novo pokoljenje i komunizam*, Zagreb 1942.; Ivo GUBERINA, *Ustaštvo i marksizam u svojim načelima*, Zagreb 1942.; Munir ŠAHINOVIĆ EKREMOV, *Sudbina islama u boljševičkoj Rusiji*, Zagreb 1942.

Ante Pavelić: žigosanje komunizma i percepcija fašizma kao njegove antiteze

Općenito uzevši, kasnih 1930-ih jedva da bi bilo moguće govoriti o otvorenim kontaktima hrvatskih nacionalnih intelektualaca s fašizmom i nacionalsocijalizmom da nema Ante Pavelića, vođe Ustaškoga pokreta, koji je svoje zrele godine života (od 1929. do 1941.) proveo u političkoj emigraciji u Italiji. Fašizam je postao blizak Paveliću u smislu osobnog političkog iskustva, a jasan dokaz o tome njegova je knjiga *Errori e orrori. Comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo (Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu)* koju je tiskao u Sieni 1938. godine.⁸ Pavelićeva knjiga u Hrvatskoj je tiskana 1941. te je možemo smatrati nekom vrstom intelektualne karte za orijentaciju najužega kruga njegovih sljedbenika.⁹

U privatnome životu Pavelić se znao vrlo živopisno izražavati, ali nije bio studiozan ni načitan.¹⁰ Te osobine nosi i njegova analiza boljševizma/komunizma kojoj je svojstven teatralni rječnik, politička strast i tumačenje prema pojednostavljenom obrascu.

Pavelićeva kritika komunizma/boljševizma strukturalno gledano počiva na argumentima etniciteta. Pribjegavajući političkom i ideološkom redukcionizmu, Pavelić promatra europsku pozornicu kao dramatično raskrižje ideologije nacionalizma i komunizma te nastoji argumentirati da komunizam rušenjem nacionalizma ruši čitavu tradiciju na koju se Europa oslanja. Svoj skepticizam prema boljševizmu kao univerzalističkoj ideologiji Pavelić duguje uvjerenju da je europski povijesni razvoj utemeljen na etničkome identitetu. Upravo je "Narodnjačka Evropa", tvrdi on, "stvorila evropsku kulturu i uljud-

⁸ U vrijeme nastanka rukopisa Pavelić je izoliran u Sieni (1937.–1939.), a ta je mjera uslijedila nakon poboljšanja talijansko-jugoslavenskih odnosa. Ustaški kampovi bili su raspušteni, a čitava skupina bila je konfinirana po Italiji. U knjižarskome smislu Pavelićeva je knjiga bilo relativno uspješna, nakon prvog izdanja u Sieni (1938.) uslijedilo je drugo u Milanu (1941.) s pogovorom Alessandra Pavaolinija, talijanskoga ministra prosvjete. Fašistička vlada na taj je način vjerojatno dala Paveliću intelektualnu zadovoljštinu za stres i dvogodišnju izolaciju. Prvo izdanje knjige na hrvatskome jeziku izišlo je u Zagrebu (1941.), a drugo u Buenos Airesu (1948.), u kojemu je izostavljeno poglavlje "Fašizam i boljševizam", a dodano je novo poglavlje "Deset godina kasnije: Boljševička stvarnost u Europi". Usp. Jere JAREB, "Publikacije domobransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.-1944., I. dio", ČSP, 2 (26), Zagreb 1994., 254.-255.

⁹ No i neki akademski pisci gotovo da posuđuju Pavelićeve klišeje. Tako je primjerice Julije Makanec suglasan s Pavelićem da ruski boljševizam predstavlja "opasnost ponajviše kulturne i moralne predaje Europe, jer ne priznaje značaj duhovnoga stvaralačva niti značaj duha uobće, jer za njega ne postoji dostojanstvo čovjeka kao nosioca vječnih i neprolaznih vrijednosti, jer nieće osnovne zasade kulture (...) jer nosi u sebi otrov klasne mržnje koja ima rastepsti sve posebne nacionalne organizme i stvoriti od čovječanstva jednu bezobličnu kašu". Usp. Julije MAKANEC, "Marksizam i boljševizam", *Spremnost*, br. 61, Uzkrš 1943. Također vidi knjižicu ISTI, *Poglavnik o boljševizmu*, Zagreb 1942.

¹⁰ Pavelićevi suradnici svjedoče da on nije bio "doktrinarac" koji bi se "zakopavao u knjige", ali je bio "duhovit" i sposoban pisati živopisne tekstove. Navodno nije čitao ni Marxova ni Hitlerova djela. Usp. Branko JELIĆ, "Dr. Ante Pavelić", *Političke uspomene i rad dra Branka Jelića*, (prir. J. Jareb), izd. Mirko Šamija, Cleveland 1982., 216.

bu”, dok boljševizam prisiljava narode da postanu “bezimeni, a njihove države tek zemljopisni pojmovi”.¹¹

Nakon što je europsko političko iskustvo sveo na odnose narodnjačkoga i boljševičkoga pokreta, Pavelić nam nudi žestoku kritiku boljševičkoga režima u Sovjetskome Savezu.

On poistovjećuje komunizam kao teoriju i praksu te zaključuje da se marksizam iz bezopasne filozofske imaginacije “u knjigama i predavanjima zastarjelih mozgova” prometnuo u boljševičku praksu s “krvavim, zločinačkim i očajničkim svojstvima”.¹² Pavelić smatra da se komunizam/boljševizam ne može tumačiti kao modernizacija društva, naprotiv, boljševizam je forsiranjem industrijalizacije rad pretvorio u prisilu. Zatim, boljševička vlast uništila je selo i razbaštinila ruske seljake oduzevši im zemlju koju su posjedovali stoljećima. Najzad, boljševizam je duboko preoraio duhovne vrijednosti, a taj proces Pavelić opisuje do karikaturalnosti. Tako je boljševizam razorio vjeru, moral, obitelj te je degradirao kulturu i obrazovanje. A što reći o sovjetskoj državnoj političkoj upravi nego da je u Rusiji sve stavljeno pod nadzor redarstva, sve što “zasieca u bilo koju granu javnog života, pa i privatni život svakog pojedinog podanika boljševičke Rusije”.¹³

Glavnu političku poruku Pavelić je uobličio u posebnom poglavlju, naslovljenom “Sovjetska Rusija i pripremanje svjetskog prevrata”, u kojemu se obrušava na Moskvu da želi srušiti međunarodni poredak. Taj zavjerenički plan realizira se uz pomoć Kominterne i nacionalnih komunističkih partija koje žele doći na vlast u europskim državama. Premda je ona u to doba deklarativno prihvatila načelo samoopredjeljenja, Pavelić pokušava dokazati da je Kominternina institucija “ruske boljševičke vlade u pripremanju svjetske revolucije i opće propasti čovječanstva”.¹⁴

Ako se vratimo na Pavelićevo razumijevanje fašizma kao ideološkoga pokreta, on je 1938. uvjeren da će taj pokret dati smjer univerzalnoj povijesti. Pavelić je uvjeren da je fašizam “izvorna ideja novog narodnjaštvenog uređenja države”, zbog čega pogrešno zaključuje da “fašizam nije antiteza demokraciji (...) nego je njezin nasljednik kao antiteza komunizma”, on se ne stvara “odozgo”, nego se stvarao “odozdo iz naroda”.¹⁵

Pavelić će svoj ideološki afinitet prema fašizmu prenijeti u sferu realne politike 1941. i privest će NDH Trojnom paktu (5. lipnja 1941.), a potom osovinskom Paktu protiv Kominterne (25. studenoga 1941.).¹⁶

¹¹ *Isto*, 228.-230.

¹² Dr. Ante PAVELIĆ, *Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusiji i u svietu*, Zagreb 1941., 25.-26.

¹³ *Isto*, 136.

¹⁴ *Isto*, 205.

¹⁵ *Isto*, 261.-266.

¹⁶ Paktu protiv Kominterne (koji su Njemačka i Japan potpisali 25. studenoga 1936.) Italija se pridružila 1937., a Španjolska, Mađarska i Mandžuko 1939. godine. Potpisujući pakt u ime NDH, ministar vanjskih poslova M. Lorković izrazio je antisovjetsko i antisemitsko raspolože-

Milivoj Magdić: bijeg od marksizma i stvaranje stereotipa o komunizmu

Slučaju Milivoja Magdića (1900.–1948.) valja posvetiti mnogo više pozornosti jer dobro svjedoči o tome kako je rat mijenjao intelektualce i prekidao njihovo uredno putovanje kroz intelektualni život. Između 1920-ih i 1930-ih Magdić je bio naklonjen ljevici da bi 1941.–1945. prešao na nacionalističku poziciju. Napisao je mnoštvo kritičkih članaka o komunizmu/boljševizmu, vjerojatno i zato da bi racionalizirao vlastito podlijeganje jednom novom masovnom pokretu – nacionalnom socijalizmu.

U tom ključu valja iščitati i njegovu političku biografiju. Završio je pravo u Zagrebu (1923.) te se u Osijeku 1926. aktivirao kao član Komunističke partije Jugoslavije. Godine 1931. trajno se nastanjuje u Zagrebu, živi od pisanja i objavljuje manja književna djela. Magdićevo zanimanje za marksizam potiče njegovu suradnju sa socijaldemokratskim časopisom *Socijalna misao* (1928.–1933.), gdje se prisno druži s Božidarom Adžijom, glavnim urednikom (koji će 1935. pristupiti KPJ). U vrijeme kada je njegov omiljeni pisac bio Miroslav Krleža, Magdić je kritički razabirao “barbarsku” crtu u ideologiji fašizma. Tome je dokaz njegova knjižica *Fašizam i radnička klasa* (1935.) u kojoj konstatira da fašizam ne pripada prostoru racionalne misli, nego prostoru mita koji sputava aktivnost slobodnih pojedinaca. Po njemu fašizam stremlji “uništenju vjere u čovjeka”, dok je marksizam prepoznatljiv kao “doktrina koja uništava vjeru u čudo – koja hoće da izgradi novi svijet na principima Razuma”. Sfera slobode u to je doba za Magdića osobito važna, on tvrdi da čovjek koji je izgubio vjeru u “sve mogućnosti slobodnog ljudskog djelovanja” postaje “siguran plijen barbarskog fašizma”. Magdić u fašizmu ne nazire toliko kult vlasti i sile koliko gubitak spona s univerzalnim razumom. Stoga za njega fašizam nije nova društvena ideja, nego “magloviti amalgam”, tj. politički mit koji kreće u društveni proboj putem vjere u čudo, te je dugoročno neodrživ: “Bez vjere u čudo fašizam ne bi mogao opstojati ni jednog dana. Fašizam kao doktrinu sazidanu na principima razuma nije moguće ni zamisliti. Fašizam je sav u elementima mutnoga i neodređenoga”, on ne uspijeva “presvoditi klasnu pocijepanost društva” te je zapravo “zasnovan na laži” i guši sindikalni pokret.¹⁷

Magdićeva kritika fašizma iz 1935. obvezuje nas da pažljivije razmotrimo okolnosti pod kojima će zaglibiti u sukob fašizma i antifaašizma 1941.–1945. godine.

nje te je izjavio da je Hrvatska “pristupila međunarodnom savezu najnaprednijih država koje se bore protiv najpodmuklijeg neprijatelja čovječanstva: boljševičke Rusije, židomasonerije i plutokracije”. Usp. “Izjava ministra Lorkovića”, *Hrvatski narod*, 29. studenoga i 1. prosinca 1941. Također vidi govor M. Lorkovića (1944.) u ilustriranoj brošuri *Hrvatska u borbi protiv boljševizma*, Nakladna knjižara Velebit, Zagreb. Važno je imati na umu da je Pavelić već 23. lipnja 1941. pismeno ponudio Hitleru da se Hrvati uključe u borbu na istočnome bojištu. Poziv dobrovoljcima iz svih redova vojske za Hrvatsku legiju bio je upućen 2. srpnja 1941. i tako je formirana 369. pješačka pukovnija za koju se javilo oko 9 000 dobrovoljaca; vidi Milan POJIĆ, *Hrvatska pukovnija 369. na istočnom bojištu 1941.-1943.: ratni dnevnik*, Zagreb 2007.

¹⁷ Milivoj MAGDIĆ, *Fašizam i radnička klasa*, Zagreb 1935., 26., 28.

Magdićeva frustracija ljevicom započinje umorstvom seljačkoga lidera Stjepana Radića u jugoslavenskoj Skupštini (1928.) i nastavlja se u vrijeme napada na hrvatske intelektualce u režiji jugoslavenske policije (atentat na Milana Šufflaya, hrvatskoga povjesničara i albanologa 1931. i pokušaj umorstva književnika Mile Budaka 1932.). Ti su događaji za Magdića politički vjetrokaz, osobito umorstvo Šufflaya. Njegov snažan doživljaj hrvatske povijesti kao uzaludnog žrtvovanja u borbi za zapadnoeuropske vrijednosti bit će važan formativni izvor Magdićeva nacionalizma.¹⁸

Prema vlastitu svjedočanstvu Magdić je već u svojim člancima u časopisu *Socijalna misao* izrazio sumnju u opstanak jugoslavenske političke zajednice, zbog čega je proglašen "frankovcem". Istodobno je na njegovo približavanje nacionalistima utjecao i negativan odjek velikih čistki u javnim procesima u SSSR-u 1936.-1939. nakon čega se, kako kaže, "pasivizirao u sindikalnom pokretu" i prešao je na "trockističku poziciju".¹⁹

Fizički napad lijeve frakcije u proljeće 1939., u kojemu je Magdić bio teže ozlijeđen, toliko ga je izbacio iz ravnoteže da će 1940. u studiji *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj* javno argumentirati zašto su liberalizam i marksizam štetni za društveni razvoj Hrvatske. Držeći da je kritiku marksizma nužno vezati uz kritiku liberalizma, Magdić se najprije upušta u obračun s liberalnom državom i nepopustljivo joj sudi da je proizvela sukob bogatih i siromašnih. On polazi od konstatacije da je "unošenje i primjena liberalnih ideja bila od kobnog značenja za Hrvatsku", osobito za tijek socijalnoga života. Gospodarski liberalizam, tvrdi on, suprotan je narodnoj zajednici jer rađa "kultom gomilanja materijalnih dobara", "koncentracijom kapitala" i monopoliziranjem

¹⁸ Vidi primjerice Milan ŠUFFLAY, *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike : dvanaest eseja*, Zagreb 1928. Za refleksije na Šufflaya vidi knjižicu M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, Zagreb 1940., 9.-11. Magdić je smatrao da je najvažnije Šufflayevo otkriće dihotomije "stranog" i "domaćeg" elementa koja se permanentno provlači kroz hrvatsku povijest, počevši od hrvatskoga feudalizma, u kojemu je vladajući sloj bio "strani element", pa do prodora liberalizma čiji su nositelji bili potpuno tuđi narodnom organizmu.

¹⁹ U sudskoj istrazi 1947. Magdić je opširno govorio o svojim vezama s ljevicom. Sklonost prema politici odvodi ga 1928. u komunističke vode, radi kao aktivist u Osijeku i Zagrebu, zbog čega je u listopadu 1930. bio uhićen. Tada je ostala mrlja na njegovoj savjesti da je u istrazi ugrozio nekoliko svojih suradnika koji su također bili uhićeni. U potrazi za zaposlenjem 1931. stalno boravište pronalazi u Zagrebu, gdje živi od publicističkog i prevodilačkog rada. Tu se usko povezo sa sindikalnim pokretom i stalno se zaposlio kao pravni ekspert Radničke komore. Specijalizirao se za teme minimalnih radničkih nadnica, kolektivnih ugovora i radničke arbitraže, o čemu je pisao i predavao. Premda je Magdićeva partijska disciplina početkom 1930-ih potpuno splasnula, zbog čega mu je prilijepljena etiketa "trockiste", on je još uvijek bio aktivan u sindikalnome pokretu. Simpatizer je Narodne fronte i sudjeluje u debatama u kojima dokazuje da je među komunistima "nepotrebno frakcionaško djelovanje" te je najpotrebnije zadržati "jedinstvo radničke klase". Ljevičarska faza Magdićeva života potrajala je do 1939., kada je prešao na nacionalnu poziciju. Taj je raskid ubrzao fizički napad na Magdića od strane lijeve frakcije u proljeće 1939., kada je teže ozlijeđen. Iz perspektive komunističkih suvremenika on je potpao pod utjecaj fašizma. Fizičkom napadu na Magdića prethodio je njegov verbalni sukob s Josipom Krašem, komunističkim autoritetom u području sindikalne borbe. Kraš je izjavio da sindikati nemaju što tražiti u komori koju vode "fašistički orijentirani činovnici". Povodeći se za njim, članovi radničke skupštine izvrijedali su Magdića. Usp. Državni arhiv Zagreb (dalje: DAŽG), Okružni sud za grad Zagreb (dalje: OSZ), K/10/48, Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku u Zagrebu dana 27. IX. 1947.

gospodarstva, a taj je proces zahvatio i seljačko gospodarstvo i proletarizirao seljake. Teoretici “marksističkog socijalizma” pokušavali su riješiti taj problem, ali nisu uspjeli zbog svojih pogrešnih prosudbi. Prva i sudbonosna pogreška jest uvjerenje da se “socijalizam može izgraditi mimo i izvan naroda”. Druga je pogreška poistovjećivanje radništva s društvenom avangardom i tumačenje društvenoga razvoja klasnom borbom. Magdić smatra da se odgovornost za društveni razvoj ne može “predati u baštinu samo jednom društvenom redu – i to neodvisno o narodnom okviru”. Naposljetku, treća pogreška marksista leži u “materijalnome” tumačenju svijeta, što je u praksi dovelo do “zanemarivanja odnosno podcjenjivanja duhovnih kvaliteta”.²⁰

U trenutku kada Magdić ostavlja marksizam za sobom i pridružuje se nacionalizmu više od svega muči ga pitanje zašto se intelektualci trebaju baviti politikom i što je izvor legitimnosti njihova javnoga djelovanja. Svoj odgovor elokventno će sažeti u ogledu pod nazivom *Intelektualci prema marksizmu i liberalizmu* (1942.).²¹ Polazeći od vlastita iskustva, Magdić kaže da je veliki broj lijevih intelektualaca “doživio laž marksizma” te da se nije mogao identificirati s pokretom “čiju je kičmu sačinjavao manualni radnik”. Status intelektualaca postao je “neodrživ u vremenu totalitariziranja lijevog, odnosno podpunog birokratiziranja desnog marksističkog pokreta”. Magdić je očito bio impresioniran slučajem Lava Trockoga, koga doživljava kao svojevrsnog “posljednjeg Mohikanca marksizma”. Stoga on zaključuje da se “reformistički europski marksizam” potpuno uklopio u sustav “umirućeg liberalizma”, dok se “revolucionarni marksizam” potpuno “podredio ciljevima euroazijskog boljševizma”. Njegov je krajnji zaključak da je marksizam “jedino instrument za vladanje bezličnim masama” te da je nužno skinuti koprenu s boljševizma kao masovnog pokreta kako bi se u njemu prepoznala ideologija eshatološkoga poslanja. Nekad blizak Magdiću, “revolucionarni marksizam” sada se potpuno podredio ciljevima “euroazijskog boljševizma” te je preoblikovao racionalne postavke marksizma u primitivno mesijansko vjerovanje. Drugim riječima, Magdić je tvrdio da je boljševizam/komunizam u trenutku osvajanja vlasti na euroazijskome prostoru stvorio podlogu “za nastajanje mita o zemlji socijalističke izgradnje”, mita koji se kobno širi na zapadnoeuropsko radništvo.

S druge strane Magdić je odbacio i liberalizam uvjeren da je u danima svoje agonije liberalizam doživio “pobunu masa”, a ulazak masa u arenu svjetske politike po njemu “ne predstavlja progres”, nego “kult mase vodi našu civilizaciju u bezuvjetnu katastrofu”. Pokušavajući pronaći izlaz za intelektualce koji su se, poput njega, razočarali marksizmom i liberalizmom, Magdić ih poziva da se vrate nacionalnom kolektivitetu: “Jedina mogućnost očuvanja civilizacije od takve sudbine, je vraćanje narodnoj misli i – shodno tome – radu na izgrad-

²⁰ M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 3., 5.-7. Vrlo sličnu argumentaciju zbog čega se odrekao komunizma Magdić je iznio i u sudskoj istrazi 1947. te je osobito naglasio svoje uvjerenje da “radnička klasa, sama po sebi nije dovoljno jaka, da ostvari takav ideal, već su u tu svrhu potrebni skladni naponi narodne zajednice”. DAZG, OSZ, K/10/48, Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku u Zagrebu dana 27. IX. 1947.

²¹ M. MAGDIĆ, *Intelektualci prema marksizmu i liberalizmu*, Zagreb 1942.

nji naroda kao zajednice aktivnih pojedinaca i skupina, vezanih povijesnom sudbinom, osjećajnom pripadnošću i stvaralačkim naporima za cjelinu.”²²

Vratimo se razlozima Magdićeva osporavanja liberalnoga kapitalizma 1940. godine. Važno je podsjetiti da ga dovodi u sumnju s pozicije socijalnih i čudorednih zasada katoličanstva, osobito papinskih enciklika *Rerum novarum* i *Quadragesimo anno*. Oba dokumenta ocjenjuje veoma važnima za socijalnu misao jer privatno vlasništvo i bogatstvo promatraju kroz socijalnu funkciju.²³ Stoga ne čudi što Magdić pokušava dati novi zamah danas gotovo zaboravljenom socijalnom teoretičaru Jurju Ščetincu (1898.–1939.), osobito njegovu konceptu “demokratskog korporativizma”.²⁴ U kasnim 1930-ima među katoličkim intelektualcima mnogo je onih koji prihvaćaju korporativni socijalni ustroj u nadi da bi mogao uspostaviti suradnju svih društvenih slojeva i neutralizirati štetni utjecaj revolucionarnoga socijalizma. Samo po tome katoličke intelektualce ne bi se moglo izravno povezati s fašizmom ili nacizmom, kao što se ni Katolički pokret ne može izjednačiti s ustaštvom premda su dijelili neke zajedničke poglede.²⁵

Godine 1940. Magdić pokazuje mnogo dodirnih točaka s grupacijom katoličkih intelektualaca. On je tvrdio da “demokratski korporativizam” odra-

²² *Isto*, 4.-5., 13.-14. Magdić smatra da “masu treba inkorporirati u narod, ali ne putem njenog uokvirenja u marširajuće kolone, već uvrštenjem u hijerarhiju pozitivno – proizvodnih grupa pod rukovodstvom narodne elite, formirane po naročitim načelima odabiranja”.

²³ Usp. M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 4. Enciklika Lava XIII. objavljena 15. svibnja 1891. prvi je važniji dokument u kojemu Crkva službeno priznaje da kršćani ne mogu ignorirati socijalno pitanje. Papa se u dokumentu služi pojmom “zajedničkog dobra” i tvrdi da je društveno dobro iznad pojedinačnog dobra. Zatim se iznosi kritički stav prema gospodarskom sustavu liberalnog gospodarstva, ali i marksizmu. Kao osnovno pravo čovjeka navodi se pravo na rad, pravednu plaću i sindikalni rad, premda je Crkva u to vrijeme sklonija korporativnoj nego sindikalnoj ideji. Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb 2009., 1000. Enciklika Pia XI. objavljena 15. svibnja 1931. u povodu 40. obljetnice enciklike *Rerum novarum*. U dokumentu se podvlači značaj privatnoga vlasništva te se ukazuje na njegovu socijalnu funkciju. Enciklika se oštrije suočava s komunizmom, ali i “umjerenim socijalizmom”. Korporacije su stavljene iznad sindikata, ne podržava se obustava rada ni socijalistička udruženja, u čemu se nesumnjivo odražava kulturno-politički duh talijanskoga fašizma. Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 966.

²⁴ Juraj Ščetinec doktorirao je pravo u Zagrebu 1924. godine. Bio je poliglot i izvršno je poznavao socijalne prilike u Srednjoj Europi između 1920-ih i 1930-ih, osobito u Austriji i Njemačkoj. Između 1928. i 1931. bio je pravni referent Radničke komore u Zagrebu. Od 1931. radio je kao profesor sociologije i socijalne politike na Ekonomskoj komercijalnoj školi u Zagrebu. Ščetincevu socijalnu misao povijesno je revalorizirala Mira KOLAR ĐIMIĆ, “Koprivničanac dr. Juraj Ščetinec, socijalni pisac (1989.-1939.)”, *Podravski zbornik*, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica 2002., 161.-175. Autorica upozorava na Ščetinčev skepticizam prema fašizmu, osobito u njegovoj knjižici *Socijalna organizacija fašizma*, Zagreb 1935., u kojoj je, između ostalog, konstatirao da “fašistički sistem ubija svaki polet i slabi moralnu snagu svih državljana te na taj način podriva osnovicu napretka i zadovoljstva građana i skladnog života svih članova društvene zajednice”. Njegovim najboljim djelom autorica smatra knjigu *Nacionalni socijalizam, idejne osnove i socijalno-ekonomska izgradnja*, Zagreb 1937., u kojoj je kritičan prema rasnim načelima i općenito socijalnim dometima njemačkoga nacionalsocijalizma. *Isto*, 169.-170.

²⁵ Za opširniju analizu vidi Mark BIONDICH, “Kontroverze u vezi s Katoličkom crkvom u Hrvatskoj tijekom rata 1941.-1945.”, *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, (ur. Sabrina Ramet), Zagreb 2009., 131.-166. Rad je objavljen i na engleskome jeziku: “Controversies surrounding the Catholic Church in Wartime Croatia, 1941-45”, *Totalitarian Movements and Political Religions*, volume 7, Issue 4, December 2006., 429.-457.

žava trajnu težnju hrvatskoga nacionalizma da uspostavi "socijalnu narodnu volju" i u tom je smislu bolji od političke demokracije koja je utemeljena na "individualističkoj osnovici". U već spomenutoj studiji *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj* Magdić u bitnom obrisu prihvaća Ščetinčevu socijalnu misao, osobito njegovu kritiku liberalne državu, po kojoj ga je klasificirao kao hrvatskog "najizgrađenijeg antiliberala". Magdić je osporio pojam "klasa" te je predložio da se zamijeni Ščetinčevim terminom "staleška formacija", pod kojim je on podrazumijevao "zajednice svih onih koji vrše jednaku ili sličnu gospodarsku ili društvenu funkciju". Magdić je također bio sklon poistovjećivanju kršćanstva sa zapadnom kulturom te je zaključio da je katolicizam trajna spونا Hrvata s "krugom kulturnoga katoličkog Zapada", osobito zapadnim idealima "slobodne ličnosti", "socijalne pravde" i načela "ustavnosti". Magdić zamišlja Hrvatsku u kojoj će socijalni život biti uređen na temelju korporativizma, ali ne onog "integralnog i čistog korporativizma", zbog čega 1940. vrlo jasno otklanja primjenu načela "autoritivnog vodstva".²⁶

Magdićev se uspon nastavlja u NDH pa u svibnju 1942. postaje šef Odjela za prosvjećivanje i promidžbu u Glavnom savezu staliških i drugih postrojbi NDH. Poslovi vezani uz promoviranje "hrvatskog socijalizma" 1943. posvema će izbrisati njegovu kritičnost prema fašizmu. Magdić izvodi problematičan obrat i tvrdi da fašizam nije zadao "prvi udarac" europskom obrascu autonomije pojedinca, nego je to učinio boljševizam koji je svojim tumačenjem marksizma "izvršio konzervativnu revoluciju". Mora se ustanoviti, nastavlja Magdić, da je Sovjetska Rusija krenula putem "stvaranja mamutske države, u kojoj nema mjesta za slobodu ljudske ličnosti". Magdić nastoji stvoriti dojam da se lijevi intelektualci poput njega ne bi nikad odrekli socijalizma da on podrazumijeva "postojanje autonomne i odgovorne ličnosti". To mu omogućava da sovjetski boljševizam proglasi surogatom socijalizma i čak da tvrdi da on "predstavlja danas kontrarevoluciju".²⁷

Magdić odbacuje boljševizam/komunizam kao agresivnu mesijansku ideologiju i smatra da se mali narodi i kulture mogu zaštititi "nacionalnim socijalizmom" koji će izvući njihovo stvaralaštvo na površinu. On jasno tvrdi da će nacionalni socijalizam "uzpostaviti svakog čovjeka na mjesto, koje mu pripada te stvoriti stanje u kojemu će istinska narodna misao doći do svoga izražaja". Najveću odgovornost za društveni razvoj Magdić prebacuje na nacionalne intelektualce i smatra da "malog čovjeka treba rasteretiti onog balasta kojim je bio opterećen u vremenu formalne demokracije" jer "najmanje se može smatrati narodna volja ono, što je dolazilo do izražaja u vremenu formalne demokracije". Magdić inzistira na uvjerenju da nacionalni socijalizam "ne odalečava malog čovjeka od mogućnosti utjecaja", naprotiv, on stvara "takvo stanje u kojemu će istinska volja naroda doći do svoga izražaja".²⁸

²⁶ M. MAGDIĆ, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 18.-20.

²⁷ ISTI, "Slom marksizma. Rezultat 25-godišnjeg razvitka boljševizma", *Spremnost*, 14. studenoga 1943.

²⁸ ISTI, "Bit sadašnjice. U čemu je smisao novog europskog socijalizma", *Spremnost*, 28. studenoga 1943. Magdić konstatira: "Homo Oeconomicus liberalno-marksističkog razdoblja ne može biti ideal novog socializma."

Usprkos tome što je Magdić nedvojbeno vladao marksizmom kao objektom znanja i što je uspijevaao zauzeti vlastiti kritički stav prema gušenju slobodnog pojedinca u ime klase, u njegovu razmišljanju 1941.–1945. javlja se kobna pogreška. On naime vjeruje da se do “nacionalnog socijalizma” može stići bez ustavnih sredstava i političke demokracije.

Magdić se vrlo brzo afirmirao u političkome novinarstvu NDH, a svoj intelektualni prestiž izgradio je u tjedniku *Spremnost, Misao i volja ustaške Hrvatske*.²⁹ *Spremnost* je bila žarište kulturnoga aktivizma nacionalističke grupacije za koju će A. Ciliga naknadno kazati da je bila sastavljena od ljudi “širokog političkog horizonta” koji su u postojećoj situaciji zadržali “vidljivu nezavisnost prema Berlinu i Rimu”. Te osobine Ciliga pripisuje njihovu katoličkom formiranju, osobito utjecaju “francuskih katoličkih nacionalista” u ranoj mladosti.³⁰

Smatra se da su generaciji koja je označena kao pandan katoličkim intelektualcima pripadali Ivo Oršanić, Ivo Guberina, Mirko Kus-Nikolajev, Krsto Spalatin, Krunoslav Draganović i Milivoj Magdić. Premda su surađivali sa “svjetovnom” desnicom, bili su mnogo više odani katoličanstvu i Crkvi te su joj bili spremni dati važniju društvenu ulogu.³¹ Očito je da su Magdić i sociolog M. Kus-Nikolajev, jedan od utemeljitelja sociološke znanosti u Hrvatskoj, stasali pod utjecajem ljevice. Kus-Nikolajev je pod imenom Fran Nikolić objavio knjižicu *Intelektualci, komunizam i narod* (1943.) u kojoj se opršta od komunističkoga diskursa jer su lijevi intelektualci zapravo žrtve komunističke “pacifističke” promidžbe: “Intelektualci-idealisti oduševljeni fikcijom vječnoga mira velikim su dielom – nesviestno – poslužili kao oružje pakostnoj zamisli moskovskih vlastodržaca, da svoju vlastitu zemlju oslabe i učine danas ili sutra plienom boljševičke najezde.”³²

²⁹ *Spremnost* se tiska od ožujka 1942. do svibnja 1945. godine. Ravnatelj lista bio je Ivo Bogdan, a od broja 39 Tijas Mortigija. Vidi Trpimir MACAN, *Spremnost 1942-1945.*, Zagreb 1998.

³⁰ Ciliga je ocijenio da je *Spremnost* bila “najzapadnjačkiji list koji je tada izlazio u zapadnoj polovici Balkana” te da u taj čas nije ni bio toliko svjestan da je *Spremnost* bila “intelektualno žarište anglofilске orijentacije u NDH”. Njezini nosioci, poglavito katolički intelektualci, očekivali su potporu Vatikana i po tome su se razlikovali od druge anglofilsku skupine oko “liberalnog” ustaškog ministra M. Lorkovića. Najzad, treću skupinu sačinjavali su ljudi iz Hrvatske seljačke stranke. Ante CILIGA, *Sam kroz Europu u ratu (1939-1945)*, Pula 1998., 305., 311. Ciliginu procjenu *Spremnosti* valjalo bi istraživački argumentirati. Novije historiografske analize ipak ukazuju da su tiskovine NDH u prvome redu slijedile svoje uzore u Njemačkoj i Italiji. Tako je i *Spremnost*, primjerice u rubrici “Odjeci iz svijeta”, tek “prividno unosila slobodarski duh u medijski koncept NDH”. Usp. Alan LABUS, “Saveznici u tisku NDH 1943-1945”, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 27, Zagreb 2005., 343.-360.

³¹ Usp. M. BIONDICH, *n. dj.*, 143.

³² F. NIKOLIĆ (M. KUS-NIKOLAJEV), *Intelektualci, komunizam i narod*, Zagreb 1943.; ISTI, *Novo pokoljenje i komunizam*, Zagreb 1942., 28. M. Kus-Nikolajev (1896.–1961.) diplomirao je prirodoslovne znanosti i doktorirao filozofiju u Zagrebu te se osobito bavio antropometrijom, sociologijom kulture, umjetnosti i književnosti. Radio je u zagrebačkom Etnografskom muzeju (1925.–1933.) te je kao ljevičar izgubio državnu službu. U NDH primljen je u knjižnicu Glavnoga ravnateljstva za promidžbu vlade. Nakon rata osuđen je na jedanaest godina zatvora, ali je 1951. oslobođen. O biografiji i radu Nikolajeva vidi Dolores IVANUŠA, “Životopis etnologa, sociologa i publicista dr. Mirka Kus Nikolajeva (1896.-1961.)”, *ČSP*, 1 (35), Zagreb 2003., 235.-248.

Zbog ljevičarske prošlosti Magdić se u početku vjerojatno osjećao opterećen u ustaškome krugu, pa je prve članke potpisivao inicijalima, ali u svibnju 1944. postao je glavni urednik političke rubrike *Spremnosti* te je pisao tekstove u obliku uredničkih komentara i članke pod punim imenom i pseudonimom *Verus*.³³

Dolaskom u *Spremnost* Magdić svoj analitički interes sve više kanalizira prema kulturnoj geografiji. Piše niz eseja u kojima pokušava dokazati da jedino vlastita država može spasiti Hrvatsku od kulturne i političke marginalizacije. O svom uvjerenju da Hrvatska po kulturnome naslijeđu pripada Zapadu vrlo je iskreno govorio 1947. pod istragom komunističke vlasti. Za nas je zanimljiv sljedeći detalj iz njegova razgovora s istražiteljem: "Moje mišljenje, koje sam još u vremenu NDH zastupao u brojnim člancima bilo je, da Hrvatska kako po svojim tradicijama, tako i po svojoj kulturnoj fizionomiji ulazi u zapadnjački kulturni krug. Tragedija Hrvatske je u tome, što se nalazi baš na periferiji tog kruga i neprekidno je izvrgnuta utjecajima, tendencijama i snagama, koje nadiru iz drugih kulturnih krugova. Tako je bilo u vremenu prodiranja Osmanlija na hrvatsko područje, a slično sam situaciju gledao i u današnje vrijeme, kada se na euroazijskom tlu formira novi centar, koji je po svojim tendencijama i pobudama stran hrvatskom životu i za Hrvatsku predstavlja prodiranje takvog utjecaja, koji mora uništiti tradicionalnu liniju hrvatskog naroda."³⁴

Nadalje, Magdić je tvrdio da je "hrvatska država" jedino rješenje da se Hrvatska spasi od komunizma i balkanske getoizacije. Zbog toga je za njega hrvatski partizanski oslobodilački pokret imao isključivo negativne inkarnacije. On tvrdi da taj pokret u Hrvatskoj ne bi egzistirao bez potpore Moskve. Tog se uvjerenja drži i nakon lipnja 1943., kada je formirano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) kao općepolitičko predstavništvo koje je deklariralo obnovu federalne Hrvatske unutar Jugoslavije. Osvrnemo li se na retoriku ZAVNOH-a, osobito na dokumente donesene na III. zasjedanju (Topusko, 8.-9. svibnja 1944.), hrvatski komunisti bili su itekako politički svjesni pojedinačnog nacionalnog identiteta Hrvatske.³⁵

Obezvređujući partizanski oslobodilački pokret na teritoriju Hrvatske, Magdić pokušava dokazati da ga "ne nose hrvatske autohtone snage", nego on "predstavlja import s onu stranu Drine". On tvrdi da Moskva ne poznaje povijesnu putanju Hrvatske koja tako snažno teži političkom suverenitetu, nego samo njezinu kratkotrajnu povijest obilježenu jugoslavenskim zajedništvom. Stoga on odbacuje komunistički koncept "narodnog ustanka naroda Jugoslavije" i tvrdi da on nema mnogo veze s hrvatskom stvarnosti. Taj pogrešan koncept Moskvi su nametnuli "srpski komunisti" i ona više nema mogućnost "politički nadoknaditi pogriješku" napravljenu u prvoj godini rata. Godine 1944. Magdić je bio uvjeren

³³ DAZG, OSZ, K/10/48, Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku u Zagrebu dana 30. IX. 1947.

³⁴ DAZG, OSZ, K/10/48, Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku u Zagrebu dana 6. oktobra 1947.

³⁵ Usp. Hodimir SIROTKOVIĆ, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske: rasprave i dokumenti*, Zagreb 2002.

da se Hrvatska gotovo već emancipirala, stoga tvrdi da komunisti podržavaju “fikciju Jugoslavije, za koju nema podloge u hrvatskoj stvarnosti”³⁶

Tu tezu Magdić argumentira visokim stupnjem samosvijesti hrvatske nacionalne elite koju vidi sasvim odvojeno od srpske političke elite. Stoga pokušava definirati poseban društveno-povijesni tip hrvatske elite i označava razlike u odnosu na srpsku elitu. Općenito uzevši, Magdićevo viđenje drugih, tj. Srba, možemo staviti u kontekst omalovažavanja “rivalske nacije” i njezina kulturnoga kruga, a taj je obrazac prisutan kako među hrvatskim tako i među srpskim nacionalistima još od XIX. stoljeća.³⁷ Magdićev odnos prema Srbima i srpskoj eliti ne zasijeca u rasu i vjeru, ali je nedvosmisleno zasnovan na stavu prema kulturalnoj drugosti. On tvrdi da je srpska elita apsorbirala stajališta Moskve “bila ona caristička ili crvena”, a odatle i njezina nesposobnost da se integrira sa zapadnim vrijednostima. S druge strane vjeruje da među hrvatskom elitom nema slavenofila te da je ona prihvatila istinske odlike europejstva, pa je i “stav svih hrvatskih modernih generacija, bio negativan prema Rusiji”. Magdić smatra najopasnijim pokušaj Moskve da Hrvatima nametne “slavenstvo” i “jugoslavenstvo”. On nije zaniijekao slavenski korijen Hrvata niti je otvoreno diskreditirao Balkan, što se može vidjeti po tome da je Hrvatsku prostorno smještao na “Zapadni Balkan”. S druge strane on odbacuje “slavenstvo” kao legitiman kriterij u politici i kulturi te nastoji argumentirati da hrvatska povijesna tradicija ne poštuje taj idejni sklop. Štoviše, Magdić gleda na “slavenstvo” kao na izraz “osjećaja vlastite slabosti”, a ne kao na “izraz unutarnjeg zahtjeva”. On sugerira da je slavenstvo “sablast” hrvatske samoemancipacije i “piesak” na kojemu se ne može podići zgrada “moderne nacije”. Trgajući slavenstvo od njegove povijesne osnove, Magdić ga proglašava ravnim “uništenju hrvatske narodne samosvijesti i izpadanju iz europskog kulturnog kruga”³⁸

Po Magdiću je Rusija bila poseban entitet u geografskom, kulturnom i gospodarskom smislu. Takav stav odražavao je grupnu sklonost hrvatskih nacionalista da čitav sukob nacionalizma i komunizma bez oklijevanja konceptualiziraju kao civilizacijski sukob Zapada i Istoka. Magdić podvodi SSSR pod

³⁶ M. MAGDIĆ, “Boljševizam i Zapadni Balkan. Sada se vrši uklapanje hrvatske države u problematiku svjetske politike”, *Spremnost*, 24. rujna 1944. Magdić upozorava komuniste da se “hrvatsko pitanje” ne rješava deklarativnim usvajanjem prava na “samoodređenje do odcjepljenja”. Stoga je i za Moskvu, nastavlja Magdić, proglašenje NDH 1941. bilo pravo “iznenađenje”. Ukratko, zanemarena je činjenica da je upravo “hrvatstvo” pružalo najveći otpor “velikosrpskom ekspanzionizmu”. S druge strane jugoslavenski komunisti “prošli su kroz retortu jugoslavenskog nacionalizma u početku svoje političke karijere i nisu uslijed toga bili u stanju upoznati smisao i značenje novih snaga na Zapadnom Balkanu”.

³⁷ Tu tendenciju povjesničari jednako pronalaze kod hrvatskih i srpskih nacionalista (Ante Starčević i Ivo Pilar, Vuk Karadžića i Nikola Pašić). Karakteristično je primjerice za Pašića da je “Srbe vidio kao sastavni deo superiorne slavensko-pravoslavne, a Hrvate kao sluge dekadentne zapadne civilizacije”. Ideju o superiornosti pravoslavlja Pašić je preuzeo od Nikolaja Jakovljevića iz njegove knjige *Rusija i Evropa* (1886.). Usp. Zoran D. JANJETOVIĆ, “Konstrukcija identiteta drugoga”, *Dijalog povjesničara, istoričara*, 7, Beograd, 22.–27. septembra 2002., (priř. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb 2003., 87.-106.

³⁸ M. MAGDIĆ, “Sablast slavenstva, Svaki napadaj na slavenstvo ne znači uvijek stvarni napadaj na njega”, *Spremnost*, 25. srpnja 1943.

Istok: “Rusija nije nikad činila dio Zapada, pa ni u njegovoj liberalnoj fazi” te tome dodaje da oblici “zapadno-europskog kapitalizma” nisu nikad dubinski proželi “euroazijsku Rusiju.”³⁹

Magdić inzistira na povijesnoj vezanosti Hrvata uz Zapad: “Hrvatski narod od prvih dana dolazka u novu postojbinu uzko je povezan s europskim Zapadom.” Tu povezanost intenzivira do krajnjih granica i 1944. kaže: “Europska orijentacija Hrvatske predstavlja aksiom svake naše politike.” Kad čitamo Magdića, potpadanje pod utjecaj Moskve predstavlja najveću prijetnju Hrvat-skoj jer presijeca njezinu vezu s europskim kulturnim prostorom.⁴⁰

Prepoznajući u SSSR-u kolonijalnu silu koja koristi rat da teritorijalno težište stavi na Srednju Europu i na Jadran, Magdić uvjerava javnost da je NDH jedna vrsta šifrirane poruke sovjetskoj vladi da nema što tražiti na tom prostoru. Magdićev misaoni tijek 1943. usmjeren je na tezu da je NDH “absolutna zaprieka” prodiranju sovjetskoga imperijalizma na “srednjoeuropsko-jadransko područje”. On proglašava sovjetski imperijalizam “mnogo prodornijim, mnogo rafiniranijim i mnogo efikasnijim od starog carističkog” i tvrdi da on predstavlja “podpuno novu pojavu”.⁴¹

Magdić je dijelio prostore, kulture, povijesne tradicije, ali važno je naglasiti da nikad nije pokušao dijeliti rase niti je koristio rasnu definiciju nacije. On smatra da su u nastanku nacije i širenju nacionalizma najvažniji čimbenici zajedničko povijesno iskustvo i osjećajna pripadnost.⁴² Već smo vidjeli da uz pomoć Šćetinčevih kategorija Magdić određuje svoje, pa tako s njim dijeli uvjerenje da je konstruktivni element nacije “nacionalna svijest i volja”, tj. “duhovna veza” koja “drži na okupu narodnu zajednicu”. Magdić priziva misao Šćetinca o hibridnoj prirodi narodnih zajednica: “Ni jedan kulturni narod nije sastavljen samo od ljudi istog krvnoga porijekla.” Poput Šćetinca, Magdić odbacuje ekstremni nacionalizam koji inzistira na etniji kao nekoj apsolutnoj, najvišoj društvenoj i moralnoj vrijednosti. On se drži Šćetinčeva upozorenja da takav stav izravno vodi u “prevlast svojega naroda nad drugim narodima” te “mora prouzrokovati poremećenje međunarodnih i općih društvenih odnosa”.⁴³

Promotrimo li sveukupnu Magdićevu argumentaciju protiv boljševizma/komunizma, njezina je okosnica predodžba da je Hrvatska tampon-zona prema sovjetskome komunističkom bloku.

Stoga ne začuđuje što je Magdić 1943. uplovio u anglofilske vode. Prema Ciliginu svjedočanstvu, upravo je Magdić u redakciji *Spremnosti* prvi izveo ek-

³⁹ ISTI, *Intelektualci prema marksizmu i liberalizmu*, 11.-12.

⁴⁰ ISTI, “Hrvatska prema sovjetskom imperijalizmu”, *Spremnost*, 25. lipnja 1944. itd. Usp. također ISTI, “Protiv nihilizma, euroazijski boljševizam i humanistički nacionalizam zapadnjačkog kulturnog kruga”, *Spremnost*, 4. srpnja 1943.

⁴¹ ISTI, “Sablast slavenstva”. Magdić također smatra da je “slavenstvo za podlogu izgradnje moderne nacije predstavljalo i nešto gore nego piesak. Slavenski element, kao takav, nije nigdje mogao izgraditi vlastite državnosti. Svagdje je postojala potreba jakog miješanja s neslavenskim elementom”.

⁴² ISTI, *Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj*, 1.

⁴³ Usp. *Isto*, 22.-23.

splicitan politički zaključak da Britanija i SAD, kao jake demokratske sile, neće prekrštenih ruku promatrati stabilizaciju komunizma u Hrvatskoj.⁴⁴

Povijesno poglavlje NDH završeno je u svibnju 1945., nakon čega se Magdić sklanja u Austriju, a potom u Rim. Ne sluteći zlu sudbinu, započinje rad na knjizi pod naslovom *U vučjoj jami*, u kojoj pokušava analizirati položaj Hrvatske neposredno pred rat i u ratu.⁴⁵ Knjiga ostaje nedovršena jer ga 1947. savezničke vlasti uhićuju i izručuju Jugoslaviji, gdje je izložen ideološkom ostracizmu. Magdić je optužen prema Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države (zajedno s Vladimirom Židovcem) i smaknut u veljači 1948. kao “okorjeli i nepopravljivi zločinac”, kako je stajalo u obrazloženju presude Vrhovnoga suda NR Hrvatske.⁴⁶ Premda Magdićevoj spisateljskoj aktivnosti 1941.–1945. ne možemo prići posve nevino, vjerojatno ga nezasluženo bije povijesni glas “ratnog zločinca”.

Aleksandar Seitz: nametanje socijalne kontrole kroz “hrvatski socijalizam”

Dva su glavna tijeka nacionalističkoga diskursa na planu vanjskoga i unutrašnjega razvoja NDH 1941.–1945. godine. Prvi se tiče prihvaćanja doktrina “novog europskog poretka”, a drugi se tiče ideje “hrvatskog socijalizma”.

⁴⁴ Usp. A. CILIGA, *Sam kroz Europu*, 334.-335. Do sličnog zaključka dolazi i S. Lasić, koji razmatra Magdićeve stavove o odnosu književnosti i politike te zaključuje da je “izražavao mišljenje najliberalnije grupe unutar ustaške ideokracije”. S. LASIĆ, *n. dj.*, 259.

⁴⁵ Magdić otkriva da je u knjizi namjeravao “opisati imperialnu igru na Balkanu u vremenu Drugoga svjetskog rata, u koju je Hrvatska bila uvučena protiv svoje volje i u kojoj nijedan od imperijalizama, njemački, talijanski, sovjetski, engleski, američki nije imao smisla ni osjećaja posebnosti hrvatskog položaja”. DAZG, OSZ, K/10/48, Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku u Zagrebu dana 25. IX. 1947. Čitavo njegovo držanje tijekom komunističke istrage obilježava uvjerenje da Hrvatska plaća danak političkoj moći i hladnoratovskoj podjeli Europe. S druge strane on se ne želi baviti ratom između nacionalista i komunista u kontekstu ljudskih stradanja koje ostavlja po strani. Danas, kada su naša saznanja dopunjena i drugačije klasificirana, možemo kazati da Magdića bije nezasluženo glas “ratnog zločinca”, ali njegovim tekstovima 1941.–1945. ipak ne može prići nevino i ostaje u pamćenju kao intelektualac koji je izgubio svijest o nepreglednom nasilju koje je nosio Ustaški pokret u ratu za “hrvatsku državu”.

⁴⁶ Magdić je početkom 1948. optužen za inkriminirana djela prema jugoslavenskome Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države te je osuđen na smrtnu kaznu. Magdićevu žalbu na presudu Okružnoga narodnog suda za grad Zagreb od 22. siječnja 1948. odbio je Vrhovni sud RH 6. veljače iste godine. U obrazloženju je stajalo sljedeće: “Optuženi Magdić davno prije rata izdaje radničku klasu i postaje konfident policije, za vrijeme okupacije prilazi ustaškom pokretu i okupatoru, na sve moguće načine djelom i perom pomaže razbijanje narodnog pokreta, raspiruje vjersku i rasnu mržnju, vrijedja najistaknutije rukovodioce pokreta, slavi fašizam i ustaštvo, stupa u suradnju s gestapom, te konačno bježi u emigraciju gdje nastavlja svoju protunarodnu djelatnost (...) Ocijeni li se djelovanje optuženih i njihove moralne kvalitete, to se isti ukazuju okorjelim i nepopravljivim zločincima, koji su u tolikom stepenu društveno opasni, da im nije primjerena ni jedna druga kazna osim one, koju im je odmjerio prvostepeni sud.” Kazna je glasila “smrt strijeljanjem, gubitak političkih prava, roditeljskog prava, prava na penziju i pomoć socijalnog osiguranja, te konfiskaciju cjelokupne imovine”. Magdić je strijeljan 3. ožujka 1948. u tri sata ujutro. DAZG, Okružni narodni sud za grad Zagreb, broj Kz. 206/48-2. Presuda Vrhovnog suda NRH K 206/48-2. od 22. siječnja 1948.

Unutar najužega ustaškog kruga dominiralo je mišljenje da njemački “novi europski poredak” ima veliki potencijal u odnosu na međunarodnu poziciju hrvatske države. Prema onome kako su ga razumjeli ustaški dužnosnici 1941., Trojni pakt sila Osovine (Italija, Njemačka i Japan) obećavao je reintegraciju Europe pa je u njega trebalo uključiti i Hrvatsku. Mladen Lorković, ministar vanjskih poslova u trenutku pristupanja NDH Trojnom paktu (15. lipnja 1941. u Veneciji), kaže da je pakt “magna carta” novog međunarodnog poretka.⁴⁷ I svjedočanstvo njemačkoga poslanika u NDH Siegfrieda Kaschea u sudskoj istrazi 1947. govori u prilog velikom entuzijazmu i razumijevanju ustaške grupe za “novi europski poredak”. Iz Kascheova kuta prosudbe tom krugu nisu pripadali epigoni, nego “pažnje vrijedni i duševno vrlo samostalni krugovi, koji na to s njemačke strane nisu bili niti poticani, niti zadržavani”. Stoga njemačka diplomacija nije ignorirala hrvatsku nacionalističku skupinu, nego ju je iznimno cijenila. Ovaj je opis dao član nacionalsocijalističke partije od 1926. i *Obergruppenführer* jurišnih odreda, koji je u nastavku svojeg poslijeratnog iskaza pred jugoslavenskim sudom vrlo bezazleno opisivao ratoborni njemački revizionizam. Njemačke ratne aspiracije Kasche je sveo na potragu za novom europskom političkom ravnotežom te je zaključio da je Njemačka uložila mnogo truda da europske države “konačno jednom misle evropejski i da njihove međusobne odnose njeguju pod kutom gledanja jedne Evropi kao cjelini korisne politike”.⁴⁸ U tom kontekstu Kasche je vanjsku politiku svoje zemlje nazvao “jednom vrstom europske Monroe-doktrine”.⁴⁹

Ako je ustaška skupina bila suglasna glede “novog europskog poretka”, kako razumjeti nacionalističku viziju socijalnoga razvoja i koncept “nacionalnog socijalizma” oko kojega se vodila polemika između umjerene i radikalne struje nacionalista? Više je svjedočanstava koja potvrđuju dvojbe nacionalista treba li kopirati fašistički model ili ga prilagoditi vlastitoj socijalnoj zbilji. Tako primjerice M. Magdić u sudskoj istrazi 1947. godine tvrdi da je socijalnoj viziji ustaštva “nedostajala temeljna linija”. Jedna opcija težila je da se na socijalnome planu djeluje “u ustaškom duhu i da se sav rad podredi ustaškim interesima”. Druga je opcija predložila fleksibilniji sustav koji bi donekle “sačuvao autonomiju” socijalnih ustanova ili im omogućio “djelovanje u smislu njihovih ranijih aktivnosti”.⁵⁰

⁴⁷ *Govor Ministra Mladena Lorkovića pred Saborom. Međunarodni politički položaj Hrvatske*, Zagreb 1942.

⁴⁸ Sintagmu “Europa Europljanima!” Kasche je poistovjetio sa sintagmom “Amerika Americancima!”. On je također smatrao da je “novi europski poredak” legitimno socijalno oruđe jer je nastojao “proširiti put socijalizma u Evropi, kao svladavajućem razvoju našeg vremena uz očuvanje narodnih i državnih datosti”. Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti Socijalističke Republike Hrvatske (dalje: HDA, SDS SRH), Kasche Siegfried 202.1. red. br. 75, O organizaciji i djelovanju njemačkog poslanstva u Hrvatskoj, 10. X. 1946., 99.-100.

⁴⁹ James Monroe (1758.–1831.), predsjednik SAD-a od 1817. do 1825. Godine 1923., povodom sukoba južnoameričkih kolonija i Španjolske, ustvrdio je da se europske sile nemaju pravo miješati u poslove američkoga kontinenta kao ni SAD u sukobe u Evropi.

⁵⁰ DAZG, OSZ, K/10/48, Milivoj Magdić, Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku u Zagrebu dana 25. IX. 1947. Magdić je također potvrdio da su

Čini se da je sam Pavelić s inhibicijom pristupio socijalnom ustroju kojega je shvaćao više propagandistički nego instrumentalno. Prema svjedočanstvima nekih suradnika mogli bismo pretpostaviti da je "stališki sustav" smatrao više vanjskom formom za političku neutralizaciju njemačkih i talijanskih predstavnika koji su neprestano preporučivali modele svojih zemalja. Stoga mu niti nije bilo stalo da na čelu socijalne službe bude profesionalac.⁵¹ Pavelićevim odabirom Aleksandra Seitza za državnoga saveznika bio je povrijeđen autoritet Ive Oršanića kao vrsnog socijalnog analitičara.⁵²

Sve te nedoumice odrazit će se na upotrebu osnovne terminologije i naziva "stališ", "stališke postrojbe", "državni saveznik" itd., koji su u javnosti često izazivali dodatna pojašnjenja ili su se smatrali "prelaznog karaktera". Tako se primjerice pojašnjava da naziv "stališ" nije najpogodniji jer ipak nosi prizvuk neke podjele društva, što je nespojivo s izgradnjom jedinstvene narodne zajednice. Uočeno je da bi taj naziv mogao pogrešno sugerirati da se radi o "načelu samouprave i to u demokratskom smislu" unatoč intenciji da se zajednica ustroji prema "načelu auktoriteta, hijerarhije i stega".⁵³

Dalje, zanimljivo je da su komentatori i promatrači *Spremnosti* u više navrata obznanili da je socijalno nadahnuće mnogo bolje potražiti u vlastitoj zemlji negoli kopirati model fašizma ili nacionalsocijalizma.⁵⁴ Razlog tome mo-

u Glavni savez vrlo često dolazili njemački viši činovnici iz kulturnoga odjela njemačkoga poslanstva te da su nudili savjete i literaturu (dr. Hans Zoller, dr. Robert Kačinka, Wili Reqward) smatrajući da NDH treba slijediti njemački model.

⁵¹ Prema svjedočanstvu Vladimira Židovca, koji je bio u diplomatskoj službi u Sofiji, Pavelić na čelo socijalnog resora nije postavio nekog "jakog čovjeka, koji bi poznao taj predmet i ozbiljno shvatio svoj posao", jer bi "brzo morao doći u konflikt s Nijemcima i Talijanima" koji su željeli da se u NDH "korporacije urede po njihovom uzoru i njihovim idejama". HDA, SDS SRH, 013.4.03, Dosje Vladimir Židovec, "Politička fizionomija Dr. Ante Pavelića".

⁵² U svibnju 1944. Seitz je napustio rukovodeću poziciju u Glavnome savezu staliških postrojbi, a na njegovo mjesto postavljen je Ivo Oršanić koji se s entuzijazmom bacio na posao. Prema svjedočanstvu V. Židovca, obasipao je Pavelića "pregrštom raznih teorija o tome, kako će on s tog novog mjesta, preurediti državu". Oršanićeva zamisao bila je "korporativna država" koja bi funkcionirala preko pojedinih saveza na čelu kojih bi bili "pojedini saveznik, faktično ministri svaki sa svojim jasno određenim resorom". Državni saveznik bio bi neka vrsta "ministra predsjednika". Oršanić je, čini se, tu ideju imao u planu već 1941., ali je "nemilo gurnut u stranu", a kao "čovjek pun ponosa i samosvijesti, nije tu uvredu nikad mogao zaboraviti". Židovec tvrdi da je često imao priliku slušati Oršanićeve jetke primjedbe na račun ustaške vlade "koja ne vlada". Govorio je i o "konfliktu s pojedinim ministrima, te vladom u cjelini" koja je prema Glavnome savezu zauzela stav pun "konsternacije, zavisti i bijesa". Oršanić je sumnjičio Pavelića da "oklijeva i ne provodi njegove prijedloge", osobito ideju "korporativnog izbornog sustava" koji mu je preložio u ljeto 1944. godine. Oršanić je vjerovao da bi njegov izborni sustav iznjedrilo "hrvatski sabor" u kojemu bi sjedili "zastupnici iz svih kotareva zemlje, što bi kasnije imalo veliko značenje, te moglo značiti važnu legitimaciju pred zapadnim saveznicima". Usp. HDA, SDS SRH, 013.4.03 Vladimir Židovec, "Politička fizionomija Dr. Ante Pavelića".

⁵³ Usp. Aleksandar SEITZ, *Put do hrvatskog socializma. Govori i članci državnog saveznika Aleksandra Seitza*, Zagreb 1943., 21.

⁵⁴ Urednici *Spremnosti* izbjegavali su tipološko svrstavanja "stališkog sustava" uz fašizam i nacionalsocijalizam te su smatrali da je najbolje postupno provoditi socijalne promjene i tragati za vlastitom formom koja će najbolje odgovarati hrvatskoj tradiciji. Usp. urednički članak "Narod – zajednica rada. Duh rad Glavnog saveza staliških postrojbi", *Spremnost*, 21. veljače 1943.

gao je biti da se izbjegnju rivalstvo njemačkih i talijanskih predstavnika, jer su obje strane isticale prednosti vlastitih socijalnih modela.

Svakako bi se u jednom budućem istraživanju trebalo preciznije pozabaviti korporativnim elementima u ideologiji hrvatskih političkih elita.⁵⁵ Već smo upozorili da je M. Magdić dospio pod snažan utjecaj najjačega predratnog socijalnog teoretičara J. Šćetinca (1898.–1939.), koji je 1938. eksplicitno zaključio da se upotreba korporacije u svrhu “ograničenja lične slobode te slobode profesionalnih skupina i slobodnog izražaja svih pojedinaca odnosno naroda u političkom životu protivi samom pojmu i biti korporacija”.⁵⁶ Značajno je spomenuti da je Magdić kao sindikalni aktivist 1935. jasno odbacio fašistički korporativizam jer mu je svrha da “razbija postojeće slobodne sindikalne organizacije služboprimaca i uvodi korporacije, da budu stalni instrumenat obespravljanja i u tome je sva problematika korporativizma”.⁵⁷

Skicirajući budući socijalni razvitak Hrvatske, Magdić je 1940. uz pomoć Šćetinca nastojao popuniti teorijski vakuum o korporativizmu. Predlagao je

U članku se donose zapažanja urednika briselskoga dnevnika *Le Soir*, koji je nakon razgovora u Zagrebu s A. Seitzom zaključio da vodstvo Ustaškoga pokreta ne pristupa organizacijskim društvenim pitanjima “na prečac”, a ustroj hrvatskoga korporativizma smatra vrlo sličnim portugalskom modelu.

⁵⁵ O toj problematici gotovo da nema znanstvenih studija izuzmemo li rad Tihomir CIPEK, “Liberalizam-korporativizam. Dva lica ideologije hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Dijalog povjesničara, istoričara*, 3, Pečuj, 12.–14. maja 2000., (prir. H.-G. Fleck, I. Graovac), Zagreb 2001., 274.–290. Autor identificira “tradicionalistički korporativizam HRSS” i “moderni fašistički korporativizam koji je imao mobilizirajuću funkciju i zadaću da cjelokupno društvo atomiziram uvlačeći pojedinca u korporacije i u potpunosti ga podređujući kontroli fašističke partije”. Cipek zaključuje da je ustaška skupina svoju koncepciju korporativizma izgradila pod utjecajem talijanskoga fašizma.

⁵⁶ J. ŠĆETINEC, *Korporativizam i demokracija*, Zagreb 1938., 6. Šćetince klasificira korporativizam u dva tipa: fašistički i nacionalsocijalistički korporativizam i korporativizam u demokratskom duhu. On drži da “demokratski korporativizam” ima potencijal nove socijalne ideologije, nove gospodarske organizacije i tehnike. Istodobno ukazuje da korporativizam “nije iznio neku novu ideologiju, nego je svoju društvenu ideologiju formirao iz onih socijalnih nauka, koje su se već izgradile po sredini između liberalnog individualizma i socijalizma i koje su se založile za reformu kapitalističkog sistema ne prelazeći pak u socijalizam, kao na pr. kršćansko-socijalna nauka, solidarizam, korporativizam i sl.” No u pogledu “socijalne organizacije gospodarstva” korporativizam po Šćetincu “ipak ima u svemu svoj poseban samostalan stav, po čemu zaslužuje i atribut posebnog gospodarskog sistema”. Ako se misli na “poslovnu tehniku”, korporativizam i tu “zauzima svoj samostalan stav” jer privatnu inicijativu “podvrgava disciplini koju imade vršiti ne država – kao kod socijalizma – nego profesionalna zajednica, u kojoj svaki pojedinac pripadnik profesionalne zajednice može aktivno djelovati na donošenje zaključaka” (*Isto*, 90.-91.). Šćetince je preferirao demokratski korporativizam koji klasificira u tri glavna pravca: kršćansko-socijalni, socijalističko-sindikalistički i političko-demokratski s liberalnim tendencijama. Autor drži da je kršćansko-socijalni program korporativizma “najizgrađeniji” te da je enciklika *Quadragesimo anno* napisana u “demokratskom duhu”. Taj dokument po njemu “naročito određuje pravilan odnos profesionalne korporativne organizacije naprama državi”. Prema Šćetincu, oslonac u društvenome poretku treba tražiti u društvenoj solidarnosti, dok je klasna borba opasna po društveni poredak. On također zagovara načelo samostalnog djelokruga korporacija u odnosu prema državi i pravo radnika da osnivaju slobodna stručna udruženja ili sindikate (*Isto*, 74.-76.).

⁵⁷ M. MAGDIĆ, “Fašizam i pitanje nazora na svijet”, *Fašizam i radnička klasa*, Zagreb 1935., 32.

da se razvoj usmjeri prema “demokratskom korporativizmu” prema kojemu je Šćetinac iskazao jak kulturni afinitet (Portugal, Švicarska, Belgija i Nizozemska), dok je imao veliku rezervu prema “korporativizmu ekstremnog autoritarnog tipa i na totalitarnoj osnovici” (u Njemačkoj i Italiji).

Bilo kako bilo, rasplet koji je uslijedio 25. studenoga 1941. objavom kratke Pavelićeve odredbe o stvaranju Glavnoga saveza staliških i drugih postrojbi krenuo je u pravcu “totalitarnoga korporativizma”, tj. stvaranja socijalnoga ustroja u funkciji ideološkoga discipliniranja svih slojeva hrvatskoga društva. Kao što se vidi iz odredbe, Glavni savez bio je dio pokreta Ustaša – Hrvatski oslobodilački pokret, a ne konstitutivni dio upravne ili zakonodavne vlasti. Zatim, Glavni savez funkcionira prema “načelu postavljenog vodstva, politički nadziran po ustaškom pokretu”, iz čega proizlazi da se percipira kao ideološka poluga kojom ustaška vlast utječe na gospodarski i društveni život. Stališke i druge postrojbe nisu osnovane dobrovoljno, nego inicijativom državne vlasti. U tom smislu članstvo u savezu bilo je obvezno, a stališi su vezali sve pripadnike određenog zvanja, pa i pripadnike slobodnih profesija. Ni “stališke postrojbe” nisu dakle imale status javno-pravne institucije s autonomijom i samoupravom, pa je njihova temeljna funkcija bila ideološka, tj. definirana je kao izgradnja velike narodne zajednice rada.⁵⁸

Regulacija staliških postrojbi odozgo rezultirala je sa 16 saveza, a za svaki je savez odgovarao poseban savezničar. Uvedena je ustanova državnoga savezničara i Zapovjedništvo državnoga savezničara, koji su također bili dio Ustaškoga pokreta – Glavnoga ustaškoga stana. Prilično razgranata administracija Zapovjedništva obuhvaćala je 5 posebnih odjela te ustanovu za organizaciju slobodnog vremena pod nazivom “Odmor” i posebnu istraživačku jedinicu pod nazivom “Društvo za poslove teoretskog obradivanja svih pitanja, koja zalaze u djelovanje Glavnoga saveza, izgradjivanje društvo-radnika, uređenje znanstvenih časopisa”.⁵⁹

⁵⁸ “Odredba o osnutku staliških i drugih postrojbi u okviru Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta”, *Narodne novine*, br. 187, 25. studenoga 1941. Teritorijalna razdioba postrojbi napravljena je po župama i kotarevima. U strukturi i vanjskoj razdiobi Glavnoga saveza Ustaški se pokret rukovodio raznim kriterijima, pa su glavni savezi razdijeljeni prema privrednim granama, privrednim djelatnostima te po strukama i zvanjima. Glavni savez obuhvaćao je saveze seljaka, radnika, ratnih nemoćnika, državnih namještenika, samoupravnih namještenika, privatnih namještenika, slobodnih zvanja, veleobrtnika, obrtnika, trgovaca, umirovljenika, kućevlasnika, športskih i planinarskih društava, vatrogasaca, uljudbenih i prosvjetnih društava, dobrotvornih društava. Godine 1942. osnovan je Savez dobrotvornih društava i samopomoćnih. U okviru Zapovjedništva državnoga savezničara bilo je 5 odjela: Opći odjel, Gospodarski odjel, Postrojbeni odjel, Odjel za prosvjećivanje i promidžbu i Odjel za rješavanje društvo-gospodarskih pitanja. Usp. Rafael LANDIKUŠIĆ (sredio), *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1941., 191., 196.

⁵⁹ Članstvo u “stališkim” odnosno stručnim postrojbama smatralo se dužnošću, a svi savezi ustrojeni su prema načelu “postavljenog vodstva” i Ustaški ih je pokret politički nadzirao. Zadaća Glavnoga saveza bila je organizacijska, prosvjetno-odgojna i promidžbena. S druge strane zadržane su neke tradicionalne ustanove, poput Središnjice radničkog osiguranja radnika, tj. problematika radničkoga osiguranja nije prepuštena Glavnom savezu. Radni sporovi također su ostali u nadležnosti posebnih radnih sudova te je zadržana i Hrvatska radnička komora i nje-

Na dužnost državnoga savezničara Glavnoga saveza staliških i drugih postrojbi postavljen je A. Seitz (1912.–1981.). Seitz je po obrazovanju bio profesor filozofije, ali kao hrvatski nacionalist nije mogao pronaći državnu službu u Jugoslaviji. Na funkciju glavnoga savezničara očito je odabran kao osoba od Pavelićeva povjerenja, a u kuloarima se govorilo da je Seitz ustaša “rasovskog” formata, što bi valjalo potkrijepiti izvorima.⁶⁰ Seitz je smatrao da je organizacija staliških postrojbi ideološki vrlo zahtjevan posao, pa je bio opterećen osjećajem odgovornosti zbog slabe praktične razrade čitavog sustava.⁶¹ Ipak, pokazao se vještim u pisanju ideoloških eseja i upravo je on skovao izraz “hrvatski socijalizam” u knjizi pod nazivom *Put do hrvatskog socijalizma*.⁶² Knjiga je zbirka Seitzovih eseja i prigodnih govora pa joj se može prigovoriti nedostatak analitičke sustavnosti. Ipak, ona je rijedak uvid u socijalnu misao Ustaškoga pokreta. Ambicioznost Seitzova pothvata očita je kao i razlika između njega i već spomenutog koncepta “demokratskog korporativizma”. Seitz se bez dvoumljenja upušta u izradbu modela “hrvatskog socijalizma” temeljem teze da su fašizam i nacionalsocijalizam “veliki pučki obnovni pokreti, koji vladaju u suvremenoj Europi” i “zasnovani su na potrebi, da do krajnjih granica proširen politički narod dođe do potpunog izraza”.⁶³

Drugo, na socijalnome planu Seitz veoma jasno promovira ideološku ulogu države ne dvojeći da su Glavni savez i stališke postrojbe izravno podređeni Ustaškom pokretu i služe mu da putem njih može “obuhvatiti sve stvaralačke djelatnosti unutar hrvatskog naroda”. Štoviše, on podvlači da su ideje vodilje ustaške socijalne ideologije sadržane već u *Načelima ustaškog pokreta*, osobito u načelu da je rad temelj svake vrijednosti i načelu prema kojemu gospodarstvo ne smije biti sredstvo gomilanja bogatstva kapitalista.⁶⁴ Stoga “stališ-

zine podružnice diljem NDH. Pritom valja imati u vidu da je djelovalo i Ministarstvo udružbe s posebnim uredima (Oblastno nadzorništvo rada, Glavna uprava posredovanja rada, Ured za izgradnju hrvatskih radničkih obiteljskih domova, Središnjica osiguranja radnika, Mirovinski fond za namještenike, Odjel društvenih poslova, Namješteničko osiguranje “Merkur”, Hrvatska radnička komora, Odjel za tjelesni uzgoj i sport).

⁶⁰ Vladimir Košak, državni rizničar (1941.–1943.) i stručnjak za gospodarska i financijska pitanja, svjedoči da je Seitz (uz Božidara Kavrana i Irenu Javor) bio “osobiti pouzdanik” Pavelića. HDA, SDS SRH, Dosje Ante Pavelić 013.4. 03, Vladimir Košak, “Dr. Ante Pavelić”, Zagreb, 30. jula 1946. Neki su Seitzu svrstali među petnaestak “rasova” koji su u šaci držali i samog Pavelića. Isti izvor, Vilim Peroš, “Dr. Ante Pavelić”.

⁶¹ Seitz je radio bez predaha u Glavnome savezu staliških postrojbi da bi potkraj 1943. javno konstatirao da je Savez nailazio na “velike zapreke u odvijanju svog rada” te da “mnogi nisu shvatili o čemu se radi” premda je riječ o vjerojatno “najvažnijem” pitanju unutrašnjeg života. A. SEITZ, *Put do hrvatskog socijalizma*, 19.

⁶² A. SEITZ, *Put do hrvatskog socijalizma*. Knjiga nije akademski rad, nego zbirka prigodnih članaka i govora, što samo po sebi svjedoči o nerazrađenosti ustaške socijalne ideologije.

⁶³ *Isto*, 23.

⁶⁴ *Isto*, 20., 24. Načela Ustaškoga pokreta obznanio je A. Pavelić 1. lipnja 1933. godine. U NDH su tiskana kao posebna brošura 1942. s komentarom Danijela Crljena. Ustaški stav prema radu određuje se u čl. 16. koji glasi: “Temelj svake vrijednosti jest sam rad a temelj svakog prava je dužnost. Stoga u hrvatskoj državi rad označuje stupanj vrijednosti svakog pojedinca i ima predstavljati temelj cjelokupnog narodnog blagostanja, Nitko ne može imati nikakvih posebnih prava, nego svakom samo dužnost prema narodu i državi da je pravo na zaštićeni život.” Također

ki sustav” nipošto ne priziva “načelo samouprave u demokratskom smislu”, naprotiv, ustrojstvo zajednice ne može se ni zamisliti bez načela “auktoriteta, hierarhije i stege”.

Najzad, Seitz smatra da socijalni ustroj NDH reflektira pravo narodne zajednice, koje je mnogo jače od prava pojedinca, i ne krije da se temeljem tog principa NDH želi što više uklopiti u “novi europski poredak”. Štoviše, Seitz se opire formalnoj demokraciji jer ona ne prezentira interes narodne zajednice, opire se i zakonima jer su, kako kaže, u liberalnom sustavu bili ponajviše “formalna fasada” za ostvarenje pojedinačnih interesa. Drugim riječima, Seitz zaključuje da formalna demokracija ne može zadovoljiti potrebe “moderne masovne države”.⁶⁵

Kako Seitz definira pojam “socijalizam”? On kaže da je socijalizam “sustav koji polazi od činjenice, da čovjek, koji društvu daje ono što je dužan – ima pravo od društva dobiti ono, što ga po njegovom ulogu za obćenito dobro i pripada”. Pojmu socijalizma on dodaje pridjev “hrvatski” kako bi naglasio “da to ima biti sustav, koji odgovara našoj društvenoj i gospodarskoj strukturi, da taj sustav ima biti nacionalan u duhu predaje hrvatskog naroda, da se mora nadovezati na naše hrvatske predaje i biti odraz našeg hrvatskog duha, našeg narodnog bića”.⁶⁶ Time dolazi do središnje teze da je “hrvatski socijalizam” proizvod “ustaške revolucije” koja mijenja društvo iznutra odbacivanjem liberalno-demokratskoga sustava. Preostaje mu razriješiti odnos države i slobodnog pojedinca. Seitz to čini tako što tvrdi da je hrvatska država negacija dotrajalog političkog oblika, tj. “formalne demokracije i parlamentarizma”, te da je “težište odnosa narod-država pomaknuto na stranu države”, tj. “izvršne vlasti” koja je u NDH, kako eufemistički kaže, “veoma pojačana”. Seitz zatim argumentira da nacionalizam odbacuje liberalno-demokratski poredak jer je u njemu “narod bio mehanički predstavljen putem raznobojnih stranaka” te da pronalazi “prirodno rješenje u obliku sveobuhvatnog narodnog pokreta, koji je organski zasnovan”.⁶⁷

Međutim, Seitz je veoma zainteresiran da odbaci svaku strukturalnu i ideološku sličnost između nacionalnog “hrvatskog socijalizma” i univerzalističkog “komunističkog socijalizma”. U svojoj knjizi stoga nudi više argumenata, od kojih izdvajamo sljedeće:

Prvo, “hrvatski socijalizam” odbacuje načelo “klasne borbe” i rukovodi se načelom “organske narodne zajednice”. Budući da “Ustaška Hrvatska ide za uklanjanjem klasne razcjepkanosti”, nacionalisti odbacuju pojam “radnička klasa” i zamjenjuju ga pojmom “stališ”. Seitz jasno kaže da se “narodi koji svies-

se kaže: “Veleobrta, obrta, kućno rukotvorstvo i trgovina imaju biti ruka pomoćnica sveukupnog seljačkog i narodnog gospodarstva. Te grane života imaju biti polje časnog rada i vrelo dostojnog života radnika, a ne sredstvo gomilanja narodne imovine u rukama glavnika (kapitalista).” Navedeno prema *Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, prir. Petar Požar, Zagreb 1995., 81., 83.

⁶⁵ A. SEITZ, *Put do hrvatskog socijalizma*, 22.-23.

⁶⁶ *Isto*, 30.

⁶⁷ *Isto*, 17.-18.

tno propovijedaju nacionalno jedinstvo i doživljuju ga, ne mogu cjeplati u klase ili stališe". Stoga ni Ustaški pokret ne operira pojmom "klasa" jer "klase imaju tendenciju da se međusobno pobijaju i uništavaju". On tvrdi da je radnik "svaki čovjek rada", a ne samo proleter.⁶⁸ Glavni savez staliških i drugih postrojbi nije, dakle, osnovan da podupire neko "stališko uređenje države i društva", nego da organizira narodnu zajednicu i obuhvati "stvaralačku djelatnost unutar hrvatskog naroda". Pod pojmom "europski socijalizam", kaže Seitz, nacionalisti podrazumijevaju "narodnu zajednicu kao sudbinski oblik zajedničkog života pojedinih naroda", a "dobro narodne zajednice jest pojam, koji ne pozna ni plutokratski kapitalizam ni marxistički boljševizam".⁶⁹

Drugo, Seitz tvrdi da "hrvatski socijalizam", za razliku od "komunističkog socijalizma", poštuje privatno vlasništvo i ne izjednačuje ga s "otimačinom". Privatno vlasništvo vezuje uz "zajednicu", a vlasnika smatra odgovornim prema narodu i državi. Na zemlju koju posjeduju seljaci gleda se kao na trajni izvor "uzdržavanja pokoljenja jedne te iste obitelji". Istodobno nacionalisti odbacuju "seljačku demokraciju" kao "naročiti izraz političkog liberalizma", jer on u biti također stavlja "dio naroda iznad narodne cjeline".⁷⁰

Treće, stališki sustav ima zadaću oblikovati veliku zajednicu rada, a Seitz u čitavom poslu oko "stališkog sustava" težište stavlja na "izgrađivanje novog shvaćanja o radu i ulozi rada u probitku narodne zajednice". Dok kapitalizam vidi čovjekov rad kao robu kojom se može trgovati, nacionalistički pokret teži "svoj sustav rada zasnivati na temelju misli narodne zajednice (...). Nitko ne može imati nikakvih posebnih prava, nego svatko samo dužnost prema narodu i državi", rezolutan je Seitz.⁷¹

Naposljetku, država kani uspostaviti nadzor nad organiziranjem slobodnog vremena. Seitz najavljuje osnivanje organizacije "Odmor"⁷² koja će po uzoru na njemački "Kraft durch Freude"⁷³ i talijanski "Dopolavoro"⁷⁴ nastojati oko razonode radnika, organizacije izleta, sportskih i kulturnih priredaba, otvaranja čitaonica itd. Osnovana je organizacija "Ustaški radnik" u kojoj su

⁶⁸ *Isto*, 239., 284.-285.

⁶⁹ Seitz zaključuje: "Narodna zajednica uključuje u sebi pojam najuže krvne i sudbinske povezanosti pripadnika jednog te istog naroda, a po tome i punu jednakopravnost u državi i to u svim kulturnim, gospodarskim i društvenim djelatnostima nacije." *Isto*, 32.-33.

⁷⁰ *Isto*, 29., 198.-199.

⁷¹ *Isto*, 54.

⁷² *Isto*, 170.-171. Prema službenim podacima "Odmor" je bio poseban odjel u okviru Zapovjedništva državnoga savezničara te je označen kao "ustanova za organizaciju slobodnog vremena". R. LANDIKUŠIĆ, *n. dj.*, 196.

⁷³ *Kraft durch Freude* (KdF, "Snaga kroz radost") organizirana je 1933. kao dio *Njemačke fronte rada* (*Deutsche Arbeitsfront*) radi organiziranja odmora, izletničkog turizma, kazališnih predstava, koncerata, sportskih priredaba itd. KdF 1930-ih djeluje kao najveći svjetski turistički operator, 1934. u organizaciji je sudjelovalo dva milijuna Nijemaca, a 1939. taj se broj popeo na oko 25 milijuna (http://en.wikipedia.org/wiki/Strenght_Trough_Joy).

⁷⁴ Organizacija *Opera Nazionale Dopolavoro* osnovana je 1925., a na njezino čelo 1927. dolazi Augusto Turati, sekretar Fašističke stranke. Organizacija je potkraj 1930-ih obuhvaćala 40% industrijskoga radništva Italije (http://en.wikipedia.org/wiki/Opera_Nazionale_Dopolavoro).

okupljeni hrvatski radnici na radu u Njemačkoj te su na taj način postali sekcija Njemačke fronte rada.⁷⁵

Premda je Seitz pobijao svaku sličnost između “nacionalnog” i “komunističkog” socijalizma, iz njegovih tekstova moguće je iščitati preuzimanje nekih stavova od protivničke ideologije. Što se svojevrzne simbioze između “nacionalnog” i “komunističkog” socijalizma tiče, za potrebe ovog pregleda važno je istaknuti sljedeće. Prvo, nacionalistička percepcija “hrvatskog socijalizma” usmjerena je na modernizaciju hrvatskoga društva, ukratko, nacionalisti u socijalizmu vide oruđe socijalnoga razvoja i jedini način da se gospodarski resursi upregnu u održiv razvoj hrvatske države.

Drugo, što se tiče uloge države, “hrvatski socijalizam” također se oslanja na jaku etatističku ideologiju i oštru kritiku liberalne države. Nacionalistička percepcija liberalizma podrazumijeva stalno vraćanje na dihotomiju pojedinac–zajednica. Drugim riječima, liberalna država nije prihvatljiva jer cijepa društvo i poništava organsko značenje narodne zajednice. Ako pogledamo gospodarsku sferu, “hrvatski socijalizam” odbacuje kapitalističku anarhiju i međunarodne karte i, ono što je veoma važno, ima zadaću oduzeti buržujsima vlast iz ruku. Seitz jasno kaže da “tip građanina, u smislu pojma *bourgeois* danas predstavlja društvenog štetočinca i političkog protivnika, koji se ustručava doprinijeti žrtve za hrvatsku državu. Zar ćemo iz obzira prema tom tankom sloju dozvoliti, da široki slojevi radnog svieta lutaju bez rješenja i nasjedaju boljševizmu?”⁷⁶

Pogledajmo sad “hrvatski socijalizam” u odnosu na komunističku krilaticu “socijalizam u jednoj zemlji” iz vremena Staljinova sukoba s Trockim i Buharinom iz 1924. godine. Premda pobijaju svaku povezanost između “europskog socijalizma” i “internacionalističkog socijalizma”, hrvatski nacionalisti također pretpostavljaju da socijalne kategorije valja prilagoditi specifičnostima svakoga društva. Seitz to formulira na sljedeći način: “Svaki narod ima izraditi svoj oblik socializma, koji se ipak osniva i na nekim zajedničkim etičkim pretpostavkama, koje su svojstvene svim uljudjenim narodima (...) Iztičući naziv hrvatski želimo naglasiti, da to ima biti sustav, koji odgovara našoj društvenoj i gospodarskoj strukturi (...)”⁷⁷

Što je još značajnije, “hrvatski socijalizam” artikulirao je svoj odnos prema radu na način da rad proglašava izvorom svakog prihoda i socijalne društvene pozicije. Simboličnu dimenziju zadržao je prvi dan svibnja koji se u NDH slavio kao “državni blagdan rada”.

Nacionalističko vrednovanje rada postavljeno je u okvir “socijalne pravde”, stoga se u svojoj socijalnoj funkciji “hrvatska država” promatra kao sredstvo dokidanja razlike između bogatih i siromašnih. Baveći se tim problemom,

⁷⁵ NDH se trgovačkim ugovorom (5. studenoga 1941.) obvezala u Njemačku poslati 80 000 radnika. Prema službenim podacima samo u razdoblju od 20. svibnja 1941. do 30. lipnja 1942. ukupan broj radnika upućen u Njemačku s područja NDH iznosio je 102 232. Usp. *Brojilbeni izvještaj organizatornog ureda Glavnog ustaškog stana*, br. 9-12, lipanj-srpanj 1942., 75.

⁷⁶ A. SEITZ, *Put do hrvatskog socializma*, 30.-31.

⁷⁷ *Isto*, 29.-30.

Seitz jasno kaže: “U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ima biti takvo socialno uređenje, da ne bude bogatih i siromašnih, da ne bude onih koji rade i onih koji uživaju, i da ne bude onih koji pljačkaju i onih koji se znoje. Hrvatska država je sredstvo, koje služi seljačkom i radnom narodu.”⁷⁸

U izvjesnom smislu Seitz je zaokružio nacionalističku argumentaciju protiv boljševizma/komunizma koja se ne pokazuje ni površinska ni kratkoga daha. Antikomunizam kao percepcija nacionalističke elite 1941.–1945. nastavlja se kao kulturalno naslijeđe i nakon poraza NDH. Hrvatska politička emigracija, razbacana po svijetu nakon propasti NDH, gledat će na komunističku vladu u domovini kao na prekid u nacionalnome kontinuitetu što uporno traje do demokratskih promjena tijekom 1990-ih.⁷⁹

Ante Ciliga: razbijanje crno-bijele slike SSSR-a

U prosincu 1942. grupi analitičara komunizma/boljševizma u NDH iznenada se pridružio Ante Ciliga (1898.–1992.), jedan od najutjecajnijih intelektualaca iz prve generacije razočaranih hrvatskih komunista. Čitava njegova biografija bila je dramatično isprepletana s komunističkim spletkama.⁸⁰ Za našu temu osobito je važno da je Ciliga 1937. završio svoju polemičnu knjigu *Au pays du grand mensonge* u kojoj je silovito osporio demokratsku prirodu komunističke Rusije, a njegovo je djelo požnjelo europski uspjeh. U kolovozu

⁷⁸ *Isto*, 29., 59.-60.

⁷⁹ S tim u vezi zanimljivi su članci Zorana Budrovića objavljeni tijekom 1970-ih u *Hrvatskoj državi*, glasilu “Hrvatskog narodnog odbora” koje se počinje tiskati u Münchenu 1955. pod uredništvom Branka Jelića. Budrović smatra sljedeće: “Antikomunizam hrvatske emigracije u demokratskim zemljama Zapada više šteti nego li koristi ugledu hrvatske nacionalne borbe u svjetskoj javnosti. (...) Antikomunizam hrvatske političke emigracije značio je dosada politički čor-sokak hrvatske politike, jer je hrvatska nacionalna stremjenja nekritički i jednostavno usmjeravao na zapadne demokracije i servirao domovini lažnu političku tezu, da nema nacionalnog oslobođenja Hrvatske bez oslobođenja od komunizma.” Navedeno prema *Političke uspomene i rad dra Branka Jelića*, prir. J. Jareb, 551.-552.

⁸⁰ Ciliga potječe iz Šegotića u Istri, u Zagrebu je studirao filozofiju i doktorirao je 1924. kod Alberta Bazale (zbog svojih liberalnih nazora prisilno umirovljen 1943.). Već tijekom studija 1918. postao je član Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, a Komunističkoj partiji Jugoslavije pristupio je 1921. te se iste godine povezoao s tzv. Proštinskom bunom u Istri, tj. sudjelovao je u obrani hrvatskih sela oko Pule od napada fašističkih skvadri, nakon čega je primoran pobjeći u Kraljevinu SHS. Postao je sekretar KPJ za Hrvatsku 1925., a od travnja iste godine i član Politburoa KPJ, zbog čega je policijski izgnan iz zemlje. U svibnju 1926. postaje predstavnik KPJ u Kominterninu Sekretarijatu za Balkan te u listopadu odlazi u Moskvu, a poslije u Lenjingrad, gdje predaje na Komunističkoj akademiji. U svibnju 1930. lišen je slobode kao pripadnik trockističke opozicije unutar grupe jugoslavenskih komunista. Do prosinca 1935. bio je u raznim sovjetskim zatvorima (Lenjingrad, Čeljbinsk, Irkutsk i Krasnojarsk), a dvije je godine proveo u Sibiru. Ciliga je 1931. napustio zatvorsku trockističku organizaciju i približio se demokratskim centralistima (decistima) koji su osuđivali sovjetsku birokraciju. Nakon nekoliko štrajkova glađu u prosincu 1935. izgnan je iz SSSR-a na zahtjev talijanskoga veleposlanstva u Moskvi. Nastanio se u Parizu, gdje se 1937. pridružio neovisnim radikalima i sindikalistima. Za opširnu analizu Ciligina djelovanja tijekom 1930-ih vidi Michael S. FOX, “Ante Ciliga, Trocki i državni kapitalizam: teorija, taktika i preispitivanje stavova u razdoblju čistki (1935.-1939.)”, ČSP, 3 (26), Zagreb 1994., 427.-449.

1941. Ciliga je napustio Pariz i krenuo put domovine, gdje ga je ustaška vlast na temelju stare tjeralice jugoslavenske policije uhitila i uputila u logor Jasenovac. Oslobođen je potkraj 1942., a u prosincu na poticaj Aleksandra Seitz, državnoga tajnika u Ministarstvu unutrašnjih poslova i državnog saveznika u Glavnome savezu staliških i drugih postrojbi, Ciliga dolazi u njegov ured. Grupa nacionalističkih intelektualaca oko *Spremnosti* smatra da je Ciliga dostojan poštovanja zbog analitičke dubine i kritičnosti kojom je zahvatio boljševizam u knjizi *Au pays du grand mensonge: problemes et documents*.⁸¹ Knjiga je tiskana u Parizu na francuskome jeziku 1938., a s njom je ubrzo došao na glas po čitavoj Europi. Seitz smatra da bi knjiga mogla biti privlačna hrvatskim čitateljima te da bi od nje mogla profitirati i ustaška skupina. Predlaže Ciligi da sačini hrvatski prijevod, ali on to ne prihvaća držeći da je mnogo bolje da za tjednik *Spremnost* napiše nekoliko analitičkih studija o SSSR-u. Između 14. veljače i 28. ožujka 1943. u istom tjedniku objavljuje seriju članaka pod naslovom "Deset godina među boljševicima – Dojmovi hrvatskog intelektualca iz Sovjetskog Saveza".⁸²

Ciligini tekstovi u ustaškome kulturnom tjedniku *Spremnost*, *Misao i volja ustaške Hrvatske* odviše su važni za razinu tadašnje kritičke svijesti o boljševizmu a da se na njima ne bismo zadržali. Ni danas nije posve lako naći uvjerljivo objašnjenje zašto je Ciliga prihvatio ustaški poziv. Dosta je moglo biti razloga tome. Izloženost logorskom progonu vjerojatno je bila dodatno iskušenje. Ciliga nije želio podilaziti grupi nacionalističkih militantata koji su uspostavili pravila i logiku ustaškoga režima,⁸³ ali je istodobno bio previše jaka osobnost da bi krio da je s nacionalističkim intelektualcima pronašao i koju misao zajedništva. Izvjesno je da se nije želio pridružiti partizanskom pokretu jer je dobro i s pravog mjesta upoznao metode jugoslavenske Komunističke partije koja je oko njega stalno pravila spletke. Stoga je zaključio da bi odlazak u partizane za njega, kao Staljinova protivnika, značio likvidaciju. Naposljetku, smatrao je da dva desetljeća zajedničkoga života u Jugoslaviji nisu stvorila neko povijesno naslijeđe, a buduću federalnu Jugoslaviju anticipirao je kao Titovu "staljinističku" državu.⁸⁴

⁸¹ A. CILIGA, *Au pays du grand mensonge: problemes et documents*, Gallimard, Paris 1938.; usp. hrvatski prijevod *U zemlji velike laži*, Naklada Ceres, Zagreb 2007.

⁸² Riječ je o pet priloga koji su naslovljeni: *Prvi dojmovi*; *U vrtlogu Pjatiljetke*; *Rezultat Pjatiljetke u brojkama*; *Kroz sovjetske tamnice i Kuda ide Rusija*. Uredništvo je predstavilo Ciligu kao renomiranog autora, a za knjigu *U zemlji velike laži* rečeno je da "spada u red znamenitih djela" o Sovjetskome Savezu; usp. *Spremnost*, 14. veljače 1943. Ciligin članak "Put Kominterne. Što se krije iza raspuštanja III internacionalne? Probitci Rusije i geslo svjetske revolucije" objavljen je u *Spremnosti* 30. svibnja 1943., a zadnji se put on u *Spremnosti* javlja 12. ožujka 1944. s prilogom "Ratni ciljevi SSSR-a".

⁸³ Ciliga je naknadno kazao da je "bio protivnik i ustaške politike i ustaškoga režima, ali ne i protivnik hrvatske države". Usp. A. CILIGA, *Sam kroz Europu*, 230. Nakon demokratskih promjena u Hrvatskoj 1991. Ciliga je potvrdio uvjerenje da je "proglašenje NDH 10. travnja, prihvatilo 90 posto Hrvata", ali da je ustaški progon Srba većinu Hrvata udaljio od Pavelića. Tihomir DUJMOVIĆ, *Razgovori s dr. Antom Ciligom*, Zagreb 1991., 55.

⁸⁴ T. DUJMOVIĆ, *n. dj.*, 327.

Očito je da Ciligine analize u *Spremnosti* 1943. impliciraju rast globalne moći SSSR-a u odnosu na prostor Srednje i Jugoistočne Europe. U tom su mišljenju hrvatski nacionalisti između sebe i Cilige prepoznali međusobnu sklonost. Daleko je zanimljivija činjenica da se Ciliga ne osjeća strancem u zagrebačkom krugu kojemu pripadaju mladi suradnici *Spremnosti* poput Tijasa Mortigjije, Ive Bogdana, A. Seitzza, M. Magdića i dr., te da među njima pronalazi anglofilsko raspoloženje.⁸⁵ S druge strane Ciliga je za vlastite tekstove u *Spremnosti* kazao da su ga obuzeli zebnjom jer su se mogli shvatiti kao “mr-tvačko zvono režimima Hitlera i Pavelića”, a ne samo Staljina i Tita.⁸⁶

To se međutim nije dogodilo, naprotiv, njegovi su tekstovi bili objedinjeni u posebnoj knjižici pod naslovom *Deset godina u Sovjetskoj Rusiji* i tiskani 1943. s pogovorom A. Seitzza koji smatra da se po analitičkoj dubini Ciligina kritika boljševizma gotovo može mjeriti s analizom Andréa Gidea.⁸⁷ Nacionalisti su Ciligin slučaj pogrešno tumačili kao simptom renegatstva kako bi mogli pozvati i druge zalutale lijeve umove da slijede njegov primjer.

Ciliga je hrvatskoj čitalačkoj publici u NDH omogućio da stekne objektivniju sliku o SSSR-u, osobito o njegovoj gospodarskoj snazi, na što je usmjerio glavnu analizu. Ciliga je zapravo smatrao da komunizam nema primjeren odgovor na socijalne izazove društva, naprotiv, boljševički gospodarski sustav smatrao je najslabijom karikom sovjetskoga društva. Drugi razlog zbog kojega je Ciliga osporavao sovjetski sustav jest nekontrolirano stvaranje birokratske oligarhije tijekom industrijalizacije. Najzad, Ciliga je smatrao da kritika komunizma/boljševizma 1944. ne dostiže svoju svrhu ako ne razotkriva imperijalističke težnje Moskve u odnosu na Europu. Upravo je to bilo novo u Ciliginjoj analizi SSSR-a 1944. godine. Taj dodatni moment on iznosi kroz tezu da je Staljin zapravo nasljednik Ivana Groznog i Petra Velikog te da nastupa s “vječnim ciljevima” Rusije da tiho osvoji jugoistočnu Europu. Premda je Kominternu bila raspuštena (15. svibnja 1943.), Ciliga ne dvoji da Staljin permanentno pronalazi prečace za širenje sovjetske hegemonije u Europi te da u tu svrhu upotrebljava i hrvatske komuniste. Stoga on smatra da komunisti ne odražava-

⁸⁵ Ciliga je potkrijepio mišljenje da svoje oslobođenje iz Jasenovca duguje upravo katoličkim anglofilima oko *Spremnosti*, među kojima izdvaja Tijasa Mortigjiju. A. CILIGA, *Sam kroz Europu*, 312., 305.

⁸⁶ *Isto*, 304., 306.

⁸⁷ Ciliga međutim u svojim napisima 1943. ipak nije tako jasno iznio nalaz da se komunistički duh ne razlikuje od fašističkog, što je Gide učinio u svojoj knjizi 1936. godine. Usp. André GIDE, *Povratak iz SSSR-a : i drugi politički članci*, Rijeka 1980. Iz Seitzzova pogovora Ciligine knjige može se vidjeti da je ustaškoj skupini postao važan svaki pridobiveni intelektualac. On hvali Ciligu jer se “ne ustručava iznijeti neugodnu istinu o onome čime se nekad ponosio” te smatra da mu je hrvatska javnost dužna “odati priznanje” unatoč tomu “što je u našoj sredini dugo vremena bio susretan s tolikim nepovjerenjem”. Seitz je spreman prihvatiti sve hrvatske umove poput Cilige, on ih poziva da “bez ustručavanja i bez neumjesne taštine progovore i da svom narodu, koji se nalazi u jednoj od najslavnijih razdoblja ali i u vremenu najteže borbe svoje poviesti, i to upravo borbe s boljševizmom, kažu istinu (...) i tako se oduže za ono, što su možda, želeći dobro, ali zlo radeći, ipak skrivili svoje narodu”. Usp. pogovor A. Seitzza u A. CILIGA, *Deset godina u sovjetskoj Rusiji*, Zagreb 1943., 1.-4.

ju grupne nacionalne interese, nego “izbacuju nacionalna gesla, ali ih u praksi primjenjuju tako, da bi sve nacionalne stranke trebale biti odstranjene, a vlast u tim zemljama trebala bi prići komunističkim strankama, tj. preko njih Sovjetskoj Rusiji i Staljinu”.⁸⁸

Ipak, Ciligin stav prema SSSR-u mnogo je složeniji i ne bismo ga mogli optužiti za krajnji skepticizam prema Rusiji. On ne dvoji u njezinu povijesnu veličinu i 1943. ima hrabrosti kazati Hrvatima da im nedostaje objektivno znanje o SSSR-u pa se njihov diskurs iscrpljuje u moraliziranju. U članku pod naslovom “Preduvjeti i granice uzpona današnje Rusije, Poruka rata na Iztočku”, objavljenom u *Spremnosti* u prosincu 1943. godine, Ciliga postavlja pitanje “Što se kod nas znade o Rusiji?” i nastavlja: “Mi tradicionalno, poznajemo samo dvije krajnosti, a kao što je život pokazao, obje su netočne, opasno netočne. Jedni kod nas primaju nekritički sve što dolazi iz Rusije, oni svemu ruskom metanišu. Drugi ne priznaju takoreći uopće postojanje Rusije. Oni zamišljaju da se tamo samo ruši, da je tamo neka pustoš groblja; dozvoljavaju si tretirati jednu veliku zemlju kao nešto beznačajno, kao neku centralnoafričku selen-dru.” Tako je Ciliga u NDH 1943. postao pionir dekonstrukcije crno-bijelog kulturalnog obrasca SSSR-a te je zaključio da bez stvarnog i objektivnog znanja o toj zemlji nema ni međusobnog razumijevanja: “Velika je zemlja Rusija. I ona treba i ozbiljno studiranje. I to sa stanovišta našeg naroda i naše države, naše psihologije, naše povijesti, našeg položaja i naših interesa.”⁸⁹ Svojim empirijskim znanjem o SSSR-u Ciliga je tako nadmašio i nacionaliste i komuniste te je naćeo dvostruki ustaško-partizanski mit o toj zemlji.

Ciligin intelektualni angažman u NDH bio je okonćan u srpnju 1944., kada je napustio Zagreb i krenuo prema Beću da bi nastavio svoje samotno putovanje kroz intelektualnu Europu.⁹⁰

⁸⁸ A. CILIGA, “Ratni ciljevi SSSR, Od gesla narodno-obranbenog rata do svjetskih imperijalističkih osnova”, *Spremnost*, 12. ožujka 1944. Ciliga upozorava da komunisti odbijaju “autoritativne” države, ali i “anglosaski i demokratski usmjerene” europske države jer imaju plan da uz pomoć “stranaćke komunističke vlade i stranaćke diktature” vežu Hrvatsku, kao i ćitavu balkansku regiju, uz Sovjetski Savez. Ciliga također smatra da Staljin odbija ratovati u “borbi anglosasa i Japana” kako bi koncentrirao svoje snage na “europskom ratištu”, a sve to ukazuje da bi ubrzo mogao krenuti u rat s “Anglosasima, ne samo za gospodstvo nad Europom i Azijom, već i za prvenstvo u svijetu”.

⁸⁹ A. CILIGA, “Preduvjeti i granice uzpona današnje Rusije, Poruka rata na Iztočku – Znaćenje moskovske i iranske konferencije”, *Spremnost*, 5. prosinca 1943.

⁹⁰ U proljeće 1943. Ciliga je odbio titulu sveučilišnoga profesora. Ustaše su naime željeli pojaćati njegov akademski legitimitet prije negoli ga kao izaslanika NDH upute na “Europski kongres protiv boljševizma” koji je organizirala Njemaćka. No Ciliga je odbio sudjelovati u hrvatskome izaslanstvu, a državnom tajniku A. Seitzu kazao je da se jednako protivi “kolonijalnoj politici sovjetskog vodstva” kao i “akćiji Njemaćke da Rusija ili Ukrajina postanu njemaćke kolonije”. A. CILIGA, *Sam kroz Europu*, 329.-330.

SUMMARY

COMMUNISM IN THE PERCEPTION OF THE NATIONALIST
INTELLIGENTSIA, 1938-1945

This article is concerned with the cultural activity of Croatian national intellectuals from the late 1930s to 1945. Historical research into and interpretation of this issue, without which it is impossible to write a synthesis of the intellectual projects of modern Croatia, includes two assumptions. The first presupposes the wartime whirlwind of 1941-1945 in which two possible political strongholds appear for the renewal of the Croatian state: a nationalist one, as an independent Croatian state and a communist one, as a federal Croatia within the framework of a new Yugoslavia. The second assumption presupposes that the conflict of nationalists and communists had cultural implications due to which concrete historical events also obtained their metaphoric function. As a result the anti-communism of the nationalist intellectuals is viewed as a discursive construct. When speaking about the public discourse on Croatian identity 1941-1945 the nationalist definition of this identity starts from the stereotype that Croatia is always defending itself from the East dating back to the Ottoman period. Nationalist tensions towards communism in 1941 recast the "East" into the communism of the USSR seeing it as a new imperialistic expression which will sever the organic tie of Croatia with the civilization and cultural values of the West. In the uncertain wartime realities Ustaša nationalism develops defensive characteristics towards Western Europe and in large part utilizes the stereotype of victimized nation. The defensive line of cultural identity in 1941-1945 can be read in the numerous cultural reflections on permanent retreat, on futile historical sacrifice for western European values, etc. Such a manner of recognizing one's own identity had the purpose of pushing Croatia from the periphery to the centre stage of the interests of the western democratic powers and engaging them in the survival of the "Croatian state" as a borderland of Europe vis-à-vis the Soviet Communist Bloc. This entire context of cultural identification becomes problematic the minute the ruling group of right-wing nationalists positions its anti-communism alongside fascism and National Socialism and recognizes these as kindred ideologies. Perhaps it could be added that anti-communism becomes the point from which the nationalists disconnect from "civil society" and political democracy and connect to National Socialism and fascism. This issue is analyzed in the article on the basis of the writings of three intellectuals who were also state officials in the Independent State of Croatia. Generally speaking, in the late 1930s it is almost impossible to speak about open contacts between Croatian nationalist intellectuals and fascism and National Socialism without Ante Pavelić, the leader of the Ustaša movement who spent his middle age in political emigration in Italy (1929-1941). Fascism became close to Pavelić in the sense of his personal political experience, and clear proof of this is evident in his book *Errori e orrori. Comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo* ("Terrific errors, Communism and Bolshevism in Russia and in the world) published in 1938. Pavelić is unsurpassed in branding communism in order to give credence to the belief that fascism is the antithesis of commu-

nism, which is believed to destroy the national traditions on which Europe is founded. Milivoj Magdić, left-leaning publicist and writer prior to 1940, when he embraced nationalism, was primarily concerned with cultural geography and the creation of negative stereotypes about Bolshevism/Communism. As one of the editors of the politico-cultural weekly *Spremnost* Magdić used the genre of political essays to attempt to argue that Croatia organically Western European. He rejected the notion of “Slavism” and “Yugoslavisim,” and Bolshevism/Communism as aggressive messianic ideologies. Magdić believed that small nations could protect themselves by “national socialism,” which would bring their cultural creativity to the surface. At the same time, Magdić took issue with liberal capitalism from the point of view of socialism and the moral tenets of Catholicism, thus it is not surprising that he attempted to give a new impetus to the social theoretician Juraj Šćetinac (1898-1939) and his concept of “democratic corporatism.” Finally, Aleksandar Seitz, the man responsible for the social organization of the Independent State of Croatia, formulated the phrase “Croatian Socialism” in order to defeat “Communist Socialism” and brought it close to the fascist model of corporatism as a means of exercising social control of society. Seitz’s book *Put do hrvatskog socijalizma* (1943) provides a weak insight into the social thought of the Ustaša movement. In it he claims that “Croatian Socialism” is the product of the “Ustaša revolution” which transformed society from within by rejecting the liberal democratic system. According to Seitz, the Independent State of Croatia is a negation of the exhausted political form of the so-called “formal democracy and parliamentarianism” that brings forth “an all-encompassing national movement, which is organically conceived.” Seitz is very concerned to reject any structural and ideological similarity between national “Croatian Socialism” and a universal “Communist Socialism.” Thus he argues that “Croatian Socialism” rejects the principle of “class struggle” and is rather led by the principle of “organic national community.” Since he believed that Ustaša Croatia strove to overcome the class divisions in society, Seitz discarded the notion of “working class” and replaced it with the concept of “order.” At the same time, he claimed that “Croatian Socialism” unlike “Communist Socialism” respected private property which it tied to the “community,” while the owner of property he considered responsible to the people and the state. In 1943 the Croatian public was also unexpectedly presented with a critical analysis of Bolshevism and the USSR from the pen of Ante Ciliga who belonged to the first generation of disappointed Croatian communists. The group of nationalist intellectuals gathered around the politico-cultural weekly *Spremnost* invited him to join their ranks. Ciliga heard the call by writing a series of scathing texts about the USSR which were published in the booklet *10 godina u S.S.S. R.* “Ten years in the USSR” (1943). Though Ciliga’s texts about Bolshevism were metaphorically suitable to the nationalist critique of communism, they were an ill fit in the Ustaša context. Yet in the wider cultural sense Ciliga’s texts are important because they contain the first attempt to break the black and white Ustaša/Partisan myths about the USSR.

Key words: Croatian nationalism, the Independent State of Croatia, Communism, Fascism